

PROJEKAT POMOGLI:

Claims Conference ועידת התביעות
The Conference on Jewish Material Claims Against Germany

JOODS
HUMANITAIR
FONDS

Jevrejska opština Zemun
הקהילה היהודית זמון
Jewish Community Zemun

GRADSKA OPŠTINA ZEMUN
MUNICIPALITY OF ZEMUN

Republika Srbija
Ministarstvo kulture i informisanja
Republic of Serbia
Ministry of Culture and Media

**Center of Jewish Cultural Heritage
Synagogue Maribor, Slovenia**

Ing. Josef Zamboki, Israel

Fotografije korišćene uz dozvolu:

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ
JEWISH HISTORICAL MUSEUM

АРХИВ ЈУГОСЛАВИЈЕ
ARCHIVES OF YUGOSLAVIA

АРХИВ СРБИЈЕ
ARCHIVES OF SERBIA

МУЗЕЈ ВОЈВОДИНЕ
MUSEUM OF VOJVODINA

Istorijski arhiv Subotice
The historical archives
of Subotica

*Историјски архив Београда
Historical Archives of Belgrade*

**Privatne arhive:
Milan i Nenad Fogel, Jugoslav Rakita**

HOLOKAUST U JUGOSLAVIJI

**Izdavač
Jevrejska opština Zemun
2013.**

IMPRESUM

Publikacija: HOLOKAUST U JUGOSLAVIJI

dodatak katalog izložbe „PUTUJUĆA IZLOŽBA O DOBRIM LJUDIMA“

Izdavač: Jevrejska opština Zemun, Dubrovačka 21, Zemun

Urednik: Nenad Fogel

Autori izložbe: Nenad i Milan Fogel – Srbija i Izrael

Autori tekstova:

Olivera Milosavljević - Srbija, Olga Manojlović Pintar - Srbija,

Zamila Kolonomos Sadikario - Makedonija,

Ivo Goldstein - Hrvatska, Aleksandar Nećak - Srbija, Marjan Toš - Slovenija,

Muhamed Kreso i Ivica Čerešnješ – Bosna i Hercegovina i Izrael

Uvod: Nenad i Milan Fogel

Prevod na engleski: Olivera Polajnar

Lektura i korektura engleski: Ida Dobirjević

Tehnički urednik knjige i dizajn izložbenih panoa: Jugoslav Rakita – Srbija

Copyright: Jevrejska opština Zemun i autori

www.joz.rs

Izbor fotografija i potpisi: Nenad Fogel

Štampano u Kragujevcu septembra 2013.

Štampa: Grafostil

Tiraž: 2000

Posebne zahvale:

Miriam Steiner Aviezer

Eli Tauber

Izdavačka kuća Novi Liber, Zagreb

SADRŽAJ

Nenad i Milan Fogel UVOD	7
Prof. dr Olivera Milosavljević HOLOKAUST I SAVREMENOST	8
Prof. dr Ivo Goldstein GENOCID NAD ŽIDOVIMA U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ	12
Muhamed Kreso i <i>Ivica Černješ</i> SUDBINA JEVREJA U BOSNI I HERCEGOVINI	16
Dr Olga Manojlović Pintar USPOSTAVLJANJE FAŠISTIČKIH ZAKONA I INSTITUCIJA U OKUPIRANOJ SRBIJI	20
Žamila Kolonomos Sadikario HOLOKAUST U MAKEDONIJI	22
Dr Marjan Toš SLOVENSKI JUDJE IN HOLOKAVST	24
Aleksandar Nećak JEVREJI U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU 1941 - 1945.	28
SPISAK PRAVEDNIKA PO REPUBLIKAMA JUGOSLAVIJE sa godinama dodeljivanja medalja	32
FOTO BLOK – JEVREJI NARODNI HEROJI JUGOSLAVIJE	34
REČNIK MANJE POZNATIH POJMOVA	35
KATALOG „PUTUJUĆA IZLOŽBA O DOBRIM LJUDIMA“	37

UVOD

Raspad Jugoslavije doveo je do „raspada“ mnogih, do tada, važećih sistema vrednosti. Opravdano ili neopravdano pokazaće vreme. Vreme u kome će nove generacije kritički preispitivati ovo novo ispisivanje ne tako davne prošlosti. Do skoro je u svim republikama bivše Jugoslavije bilo (ima ih i danas) pokušaja rehabilitovanja osvedočenih zločinaca, kolaboranata svih vrsta, sve u želji da se ospore vrednosti antifašističke borbe, zajedničke borbe svih naroda koji su živeli u toj velikoj državi. Moramo priznati da se i pored snažnih zalaganja za takvim rehabilitacijama, u poslednje vreme zvanična politika državnih organa u pojedinim republikama jasno opredelila za tekovine NOBa, odnosno za antifašizam kao osnovnu vrednost na kojoj danas počiva moderna Evropa. Zanimljivo je da i oni koji jasno stoje na strani izdajničkih i kolaboracionističkih grupa i pokreta, bezrezervno podržavaju antifašizam, pa umesto da ga se odriču pokušavaju fašiste da pretvore u heroje antifašističke borbe. Rehabilitacija osvedočenih zločinaca iz Drugog svetskog rata, kolaboranata koji su zdušno pomagali uspostavljanje Hitlerovog „novog svetskog poretka“, uvreda su ne samo za žrtve, Jevreje, koji su doživeli najveći pogrom u svojoj više milenijumskoj istoriji, nego i za one koji su se od prvog dana nalazili u antifašističkoj alijansi.

Ova izložba ima za cilj da pokaže da su i u najtežim vremenima, za vreme Drugog svetskog rata, postojali ljudi koji su bili spremni da žrtvuju sopstveni život, čak i živote svojih porodica, da bi spasili one čija je najveća krivica bila što su druge vere, druge nacije, u ovom slučaju Jevreje.

Jad Vašem, muzej Holokausta iz Jerusalima, na osnovu zakona koji je 1953. godine usvojen u Knesetu, izraelskom parlamentu, odaje pismeno priznanje i dodeljuje medalju Pravednika među narodima isključivo nejevrejima, koji su spasavali Jevreje za vreme Drugog svetskog rata. Jad Vašem je posle raspada Jugoslavije zauzeo stav da se do tada dodeljene medalje Pravednika među narodima podele po novonastalim državama. Ovo jedinstveno priznanje Jad Vašem ne dodeljuje državama već pojedincima, zato se ne sme zanemariti činjenica da oni su svoja hrabra dela vršili kao stanovnici Jugoslavije. Dodeljivanjem medalja Pravednika pojedincima iz Jugoslavije Izrael bi na neki način odao priznanje i državi koja je iz Drugog svetskog rata izašla kao članica pobedničke koalicije. U svakom slučaju, nerazumevanjem, željom da svako ima više pravednika od drugih, podele su počele da se vrše i po nacionalnosti, umesto samo po mestu spasavanja. Mi smo se opredelili da o dobrim ljudima koji su spasavali Jevreje govorimo isključivo u kontekstu njihove velike humanosti i hrabrosti. Do sada je Jad Vašem priznao 299 pravednika sa teritorije Jugoslavije. U dodatku kataloga dali smo tabelu sa imenima pravednika svrstanih po mestu spasavanja (novonastalim državama).

Radi boljeg razumevanja vremena u kome su dobri ljudi spasavali Jevreje u Jugoslaviji, zamolili smo ugledne istoričare i publiciste da svojim autorskim tekstovima usmere pažnju posetiocima na događaje pre i posle okupacije 1941, događaje koji su doveli do skoro potpunog uništenja jevrejske populacije u Jugoslaviji. Zato smo na prvih šest panoa pokušali da ukratko ispričamo priču stradanja Jevreja u Jugoslaviji, od pojave fašizma i nacizma, do završetka Drugog svetskog rata. Ostalih 16 panoa posvetili smo dobrim i nadasve hrabrim ljudima, ljudima kojima nacionalnost nije bila važnija od humanosti.

HOLOKAUST I SAVREMENOST

Samo dva dana pošto je nacistička Nemačka marta 1933. formirala koncentracioni logor Dahau, beogradska štampa je prenela vest o tome, a ubrzo objavila i fotografiju sa opisom trostruke bodljikave žice oko logora „kroz koju se noću pušta struja“ i njegovom funkcijom zatvaranja lica „štetnih“ po državne interese. Iste godine javnost je upoznata i sa činjenicom da se u svakodnevno formirane logore, uz komuniste, primarno zatvaraju Jevreji. Tako je jedan fenomen kakav je Holokaust, koji je po svojoj zločinačkoj prirodi nemerljiv u modernoj istoriji, a koji je višestruko obeležio Dvadeseti vek, bio već u samoj najavi poznat savremenima, ne samo u Nemačkoj već i širom Evrope, uključujući i Jugoslaviju. Njegova geneza se odvijala pred očima čitavog sveta, najavljen je javno, ideologija koja ga je pripremila bila je poznata svakom ko je hteo da zna, praksa njegovog izvršenja praćena je dnevno, sve mere sprovedene su pred očima javnosti. Prvog aprila 1933. čitava svetska javnost je pratila od nacističke države propisani bojkot jevrejskih radnji, svakodnevno je obaveštavana o njihovom masovnom izbacivanju sa posla, nekažnjanim ubistvima pojedinaca, javnom sramoćenju, samoubistvima samih Jevreja pred slikom užasa koji im je pripreman. Dve godine kasnije, sadržina Nirnberških zakona obznanjena je pred svetskom javnošću, a još tri godina kasnije, o „kristalnoj noći“ izveštaji su leteli s kraja na kraj sveta, brojevi ubijenih Jevreja su se dnevno višestruko uvećavali, antifašisti su demonstrirali u svim većim svetskim gradovima tražeći bojkot nacističke Nemačke... Sve navedeno (osim poslednjeg) uključivalo je i jugoslovensku javnost.

Dolazak Hitlera na vlast u Nemačkoj, obezbedio je uspon fašizma u svetski pokret. Gotovo sve evropske zemlje dobile su sopstvene fašističke grupacije, a mere protiv Jevreja uz ugrožavanje njihovih elementarnih prava, čak i tamo gde fašisti nisu bili na vlasti, višestruko su se umnožavale. Ograničenje za prijem Jevreja koji su pred nacizmom napuštali Nemačku i uvođenje numerus clausus za jevrejske đake i studente, bile su prve antijevrejske mere sprovedene u delu evropskih zemalja. Ni Jugoslavija nije bila izuzetak. Uz uspon fašističkih organizacija i antisemitske propagande, i sama državna vlast je od kraja tridesetih godina dala svoj doprinos ograničavanju prava Jevreja. Ministar prosvete je 1938, osvrćući se na „jevrejsko pitanje“, tvrdio da ono u Jugoslaviji ne postoji jer Jevreji „uživaju potpunu zaštitu zakona“, ali da u slučaju doseljavanja jevrejskih emigranata, „nijedna država na svetu u današnjim prilikama ne želi, da se broj njenih manjina poveća“ pa se tog „vrlo trezvenog stanovišta“ drži i Jugoslavija. Vrlo brzo, donete su i prve antijevrejske uredbe. Na sednici Ministarskog saveta održanoj septembra 1939. donete su Uredba o merama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnja sa predmetima ljudske ishrane i Uredba o upisu lica jevrejskog porekla za učenike univerziteta, visokih škola u rangu univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih stručnih škola. Ove, za Jevreje diskriminišuće uredbe, su obnarodovane u Službenim novinama oktobra 1940.

Pojedini istoričari i danas objašnjavaju da je „jevrejski kapital“ doveo do srpskog antisemitizma

Danas u Srbiji niko (bar javno) ne negira Holokaust. Opšte je poznato i da su upravo u njoj domaći Jevreji već sredinom 1942. gotovo u celini pobijeni. Ali na priznavanju te dve činjenice, uglavnom se i završava razumevanje jevrejske tragedije u Drugom svetskom ratu. Sve što sledi dalje u savremenoj argumentaciji, pre služi za zamaglivanje istorijskih činjenica, nego za njihovo osvetljavanje. Razlozi su u nacionalističkoj potrebi dominantne ideologije da minimizuje, pa i da odbaci svaku odgovornost „domaćih“ ljudi za ovakav ishod. Nacistička ideologija i nemačka okupacija u savremenoj percepciji postaju izolovan fenomen, jedini i isključivi nosioci krivice. Sve ostalo, sve što znači „domaće“ učešće, ili se negira ili relativizuje, što po definiciji vodi u prikazivanje vremena i procesa o kojima se govori u iskrivljenom ogledalu, proizvodeći kod konzumenata ovakvih slika (mladih generacija), njihovo potpuno nerazumevanje. Zato minimiziranje i relativizacija prošlih zbivanja u konkretnom slučaju kao rezultat daje savremeno ne(svesno) prihvatanje čak i delova nacističke „argumentaci-

je" u objašnjavaju razloga masovnog ubijanja domaćih Jevreja. Tako se danas može pročitati da je užas Holokausta na teritoriji Srbije nastao kao odgovor na akcije antifašista, čime se negira priroda nacističkog antisemitizma kojem nije bio potreban nikakav povod da „odgovori“ ubijanjem Jevreja, a čime se deo odgovornosti, koja se nikada ne pronalazi u kolaboraciji, prebacuje na antifašizam partizana, sa implikacijom da bez njihovog otpora, ne bi bilo ni Holokausta. Danas se često može pročitati i da je „jevrejski kapital“ u zemlji bio deo razloga za antisemitizam, čime se (ne)svesno prihvata nacistički „argument“ da

Milan Nedić drži govor u prisustvu nemačkog oficira

su Jevreji bili eksploatatori, a Holokaust „nužna odbrana“. U pominjanju „jevrejskog kapitala“ zanemaruje se činjenica da su istu sudbinu delili i bogati i siromašni, i da je nju isključivo odredila nacionalna pripadnost. Posebno je indikativno da se u današnjoj percepciji tog doba, nikada ne pominje bilo koji drugi „nacionalni“ kapital – on je rezervisan samo za Jevreje – kao i pre osamdeset godina. Treći vid relativizacije Holokausta, odnosi se na tvrdnju da je u nacističkim vizijama potreba uništavanja Jevreja imala istu težinu kao i ideja o uništenju pripadnika drugih nacija (posebno sopstvene), čime se implicitno negira da je upravo rasistički antisemitizam bio centralno mesto ideologije nacionalsocijalizma.

I kao što se u razloge Holokausta „guraju“ i neki od „argumenata“ samog nacizma, tako se i u savremenom govoru o razlozima kvislinštva u Srbiji, a za potrebe njegovog pravdanja, uglavnom prosto preuzima kvislinška „argumentacija“. Zato je indikativno prećutkivanje uloge kvislinškog aparata u stradanju Jevreja, a ako se i pomene, prikazuje se kao izuzetak od pravila i personifikuje, ili imenovanjem Dimitrija Ljotića kao ideologa, ili pojedinih istaknutih policajaca kao egzekutora. Milan Nedić i čitav njegov politički, intelektualni i vojni aparat se danas uglavnom prećutkuju.

Samo nekoliko meseci pošto je 3. juna 1941. vojni zapovednik u Srbiji objavio Naredbu koja se odnosi na Jevreje i Cigane, vlada Milana Nedića je donela čitav niz uredaba sa antisemitskom sadržinom. Iako su ih potpisivali svi ministri na čelu sa Nedićem, upravo se one danas ne pominju, a uloga vlade svodi na „plemenitu“ težnju očuvanja „biološke supstance srpskog naroda“. Nasuprot takvih, u savremenom konstruktivnom zamišljenih „plemenitih“ težnji, nalazi se stvarni Milan Nedić kao simbol kvislinštva koji je, između ostalog, potpisao i sledeće uredbе: 21. oktobra 1941. Osnovnu uredbu o univerzitetu u čijem paragrafu 27 je pisalo: „Jevreji i Cigani ne mogu biti slušaoci Univerziteta“; 16. decembra 1941. Uredbu o uvođenju nacionalne službe za obnovu Srbije u čijem je čl. 3 stajalo da su od obaveze nacionalne službe izuzeti „jevreji, cigani i ona lica, koja ne uživaju građanska časna prava“; 3. marta 1942. Uredbu o ustrojstvu srpske državne straže u kojoj je stajalo da stražar i podoficir Srpske državne straže mora ispuniti i uslov „da je čisto arijevskeg porekla“; 28. avgusta 1942. Uredbu o pripadanju imovine Jevreja u Srbiji čiji je prvi paragraf glasio: „Imovina onih Jevreja, koji su 15. aprila 1941 bili državljani bivše Kraljevine Jugoslavije ili bili bez državljanstva, ako se nalazi na srpskom području, pripada Srbiji bez ikakve naknade“; 23. februara 1943. Uredbu o uređenju filmskog prometa, u kojoj je stajalo da „Jevreji i cigani kao i lica koja se nalaze u braku sa jevrejima ili ciganima ne mogu da dobiju dozvolu za vođenje bioskopa“, kao i da „Jevreji i cigani kao i lica koja se nalaze u braku sa jevrejima ili ciganima ne smeju biti zaposleni kod bioskopa“; 16. maja 1944. Uredbu o nacionalnoj službi rada za obnovu Srbije u kojoj se navodilo da „Jevreji i cigani nemaju prava službe u Nacionalnoj službi rada za obnovu Srbije“... Sve ove, i mnoštvo drugih uredbi, potpisao je Milan Nedić svojeručno. Njegovi ministri i visoki službenici potpisivali su

Faksimil lista Ponedeljak koji je izlazio tokom Drugog svetskog rata

i sledeće odluke: 29. januara 1943. Konkurs za prijem političko-upravnih pripravnika u srpskoj državnoj bezbednosti. Kandidati su morali priložiti i „dokaz o rasnoj pripadnosti (da nije imao koga u porodici, svojoj ili ženinoj) jevrejskog ili ciganskog porekla“; 30. januara 1943. Konkurs za prijem zvaničnika u Srpsku graničnu stražu. Uslovi za kandidate su bili „da je čisto arijevskeg porekla – ne sme imati jevrejske ili ciganske krvi“. Kao dokaz se tražilo uverenje nadležne sreske vlasti; 27. februara 1943. Konkurs za prijem činovnika pripravnika poštansko-telegrafsko-telefonske struke. Kandidati su morali da prilože dokaze o „rasnoj pripadnosti“, „da nisu imali koga u porodici, svojoj ili ženinoj, jevrejskog ili ciganskog porekla“; 5. marta 1943. Odluku o promeni imena beogradskih ulica: Avramova ulica je postala Senjanin Tadije, Izrailjeva ulica je postala Mike Alasa, Jevrejska ulica je postala Dorćolska...

Danas je opšte mesto i prećutkivanje javnih govora Milana Nedića (kao i njegovih ministara i intelektualaca) u kojima je poručivao da u „novo srpsko društvo ne smemo primati kojekakve belosvetske ale, kao što je to dosad bio slučaj sa jevrejima i ostalim, kojima se ne zna ni kakav im je koren ni kakva im krv u žilama teče“; da je boljševizam „pogana misao, koja je iznikla u satanskom jevrejskom mozgu“, da su partizani „predvođeni jevrejsko-boljševičkim ološem“; da na čelu nose „petokraku jevrejsku zvezdu“...

Holokaust je univerzalni problem istorije Dvadesetog veka. Milioni su stradali u raznim ratovima tokom ovog veka, ali je samo u slučaju nacionalsocijalizma i Drugog svetskog rata, bio unapred definisan idejni koncept, a onda i obznanjena politička odluka o totalnom istrebljenju jednog celokupnog naroda. Zato je danas pitanje zrelosti društva, ne samo prihvatanje činjenica o zločinu koji se desio, ne samo identifikovanje (strane) ideologije i njenih nosilaca koji su ga pripremili i izvršili, već i izdizanje iznad nacionalističkih interesa konstruisanja samo „lepe“ i „slavne“ nacionalne prošlosti, čak i kada se radi o kolaboraciji sa najvećim zlom u istoriji ljudskog društva. U prisutnom paranaučnom konstrukt za dnevne ideološke potrebe, sve što je imalo „nacionalno“ obeležje po definiciji je bilo „pozitivno“ usmereno, „ispravnih“ ciljeva, „nevoljno“ angažovano i „nedužno“ u izvršenom zločinu. Kada se skine takva krhka samozavaravajuća nacionalistička retorika, ostaje ogoljena surova slika kolaboracije i njene uloge u nacističkom ubijanju domaćih Jevreja. U suprotnom, ostaje bez odgovora pitanje ko je i zašto rekao, napisao i potpisao: „Sutra, za Spasovdan, na dan svoje slave, Opština grada Beograda podeliće sirotinji beogradskoj besplatno hranu i hleb. Pravo na ovo imaju svi izuzev Jevreja i Cigana.“

Spasovdan u Beogradu - 1938.

GENOCID NAD ŽIDOVIMA U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ

U genocidu počinjenom nad Židovima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od 1941. do 1945. ubijeno je između 75 % i 80% članova židovske zajednice na području današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Drugim riječima, tek je svaki peti Židov dočekao 1945. godinu.

U hrvatskoj povijesti nije bilo mnogo naznaka da bi se zločin takvih razmjera mogao dogoditi. Istina, u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća bilo je antisemitskih pamfleta i incidenata pa čak i političkih stranaka s antisemitskim tendencijama u ideologiji i programu, ali antisemitizam nikada nije poprimio ekstremne forme – pogrome i ubojstva – kao, na primjer u Rusiji ili Poljskoj.

Ustaški je pokret u osnovi bio antisrpski i od svoga je osnutka 1932./3. širio mržnju uglavnom protiv Srba. Kako su jačale veze ustaša s njemačkim nacistima i kako je ustaška ideologija postajala sve bližom nacističkoj tako su ustaše preuzimale rasističke protužidovske teze. Krajem tridesetih godina su učestali antisemitski ispadi u hrvatskom desničarskom tisku, a većina njihovih autora se kasnije priključila ustaškom pokretu. Sigurno je da je jačanje njemačkoga nacizma pridonijelo stvaranju antisemitske atmosfere. Jugoslavenske kraljevske vlasti su popustile pod tim pritiskom i donijele „dvije uredbe o ograničenju prava Jevreja“ kojima su određivali da se broj Židova upisanih u srednje škole i na sveučilišta uskladi s udjelom Židova u ukupnom stanovništvu a trgovina prehrambenim proizvodima naveliko je praktički zabranjena tvrtkama koje su bile u židovskom vlasništvu ili suvlasništvu.

„Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda“

Slijedeći primjer nacista od kojih su često primali instrukcije, ustaše su svojim planovima za ubijanje Srba dodali i još oštrije mjere protiv Židova. Sve je to planirano unaprijed i sličilo je njemačkim planovima jer se sastojalo od tri faze: ekskomunikacije, koncentracije i eksterminacije.

Samo nekoliko dana po svom dolasku u Zagreb, 22. travnja, novopostavljeni ministar unutrašnjih poslova Andrija Artuković je izjavio za Der Deutsche Zeitung ni Kroatien da će vlada Nezavisne Države Hrvatske „uskoro riješiti židovsko pitanje na isti način kao što ga je riješila njemačka vlada“, ističući „da će se svom strogošću nadzirati, da se rasni zakon u najskorije vrijeme striktno primijeni“. Početkom svibnja je Ante Pavelić dao sličnu izjavu za iste novine: „židovsko će se pitanje radikalno riješiti prema rasnim i gospodarskim gledištima.“ U međuvremenu je, 30. travnja, Službeni list objavio „Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda“ koje su zabranile brakove između Židova ili drugih osoba „nearijskoga“ porijekla s osobama „arijskoga“ porijekla. Židovi nisu mogli izbjeći te odredbe za razliku od Srba koji su mogli prijeći na katoličku vjeru jer je položaj Židova bio jasno određen odredbama o rasnoj pripadnosti. Svi Židovi iznad 6 godina starosti su u javnosti morali nositi žuti znak a kretanje im je bilo ograničeno.

U lipnju je osnovano „Rasnipolitičko povjerenstvo“ u okviru Ministarstva unutrašnjih poslova kojemu je glavni cilj bio utvrđivanje rasne pripadnosti, posebno u „sumnjivim slučajevima“. Istovremeno su „Zakonskom odredbom o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda“ zabranila je Židovima „sudjelovanje u radu, organizacijama i ustanovama društvenog, omladinskog, športskog i kulturnog života hrvatskog naroda uopće, a napose u književnosti, novinarstvu, likovnoj i glazbenoj umjetnosti, urbanizmu, kazalištu i filmu“.

Gotovo od samoga osnutka ustaške države vlasti su bacile oko na židovsku (i srpsku) imovinu. Tako su donesene posebne „zakonske odredbe“ po kojima je židovska pokretna i nepokretna imovina proglašena „državnim vlasništvom“. Drugim riječima, omogućena je pljačka u ime države. Međutim, u praksi, događala se i mnogo otvorenija pljačka. Iako bi se katkada čuli glasovi da su takva djela „ilegalna“, režim očito nije činio ništa da ih spriječi već ih je, naprotiv, poticao. Drastičan primjer je iznuđivanje 1004 kg

zlata koje su zagrebački Židovi morali sakupiti u svibnju 1941. godine da bi spasili živote. To je pomoglo samo nekolicini, a nešto slično se dogodilo i u Osijeku.

Hapšenja Židova su počela već u prvim danima ustaške vlasti. U početku su uzimali samo pojedince, istaknute i utjecajne članove židovske zajednice. U svibnju su organizirana hapšenja širih razmjera a lipnju se to još pojačalo. Na primjer, 21. lipnja su uhapšeni svi članovi zagrebačkoga „Makabija“. Tada je kampanja pojačana i krenula je prema „konačnom rješenju“. Vođena je pod geslom: „U NDH nema mjesta za Židove“. Krajem lipnja je Pavelić ustvrdio u „Izvanrednoj zakonskoj odredbi i zapovijedi“ da „Židovi šire lažne vijesti ... ometaju i otežavaju opskrbu pučanstva, to se kolektivno smatraju za to odgovornima, i prema tome će se proti njima postupiti i spremati ih povrh kazneno-popravne odgovornosti u zatočenička zbirališta pod vedrim nebom“. To je bio signal da se širom NDH poduzmu masovna hapšenja i deportacije u logore, uključujući žene i djecu. Do kraja srpnja pohapšeno je Židova u Koprivnici, Karlovcu i Varaždinu. Varaždin je proglašen prvim gradom „očišćenim“ od Židova. Hapšenje su izbjegli samo oni koji su se sakrili ili koji su pobjegli. Zato je Pavelić krajem kolovoza mogao sasvim pravilno izjaviti da „što se tiče Židova ... oni će u najkraćem roku biti konačno likvidirani. Pitanje Židova bilo je vrlo ozbiljne naravi. U samom Zagrebu bilo ih je 18.000, od njih je ostalo jedva 4.000, a i ovi će biti poslani na prisilni rad ili u koncentracioni logor“. (Namjerno ili ne, Pavelić griješi: pred rat je u Zagrebu živjelo oko 12.000 Židova.)

Adolf Hitler, Ante Pavelić i Herman Gering

napušteni, zbog toga jer su Talijani, doznajući za zločine, s vojskom zauzeli taj teritorij. Zato je u jesen 1941. godine podignut novi logorski kompleks na području Jasenovca i Stare Gradiške. On je ostao u funkciji gotovo do samoga kraja rata. Tamo je ubijena većina Židova iz sjeverne Hrvatske i Bosne – njih između 17 i 18 tisuća.

Uzimanje i strijeljanje talaca je bio još jedan od načina ubijanja Židova. Kad bi protivnici režima izveli neku diverziju ili ubili državnoga službenika, „Židovi“ i „komunisti“ koji su već prije bili uhapšeni bili bi u pravilu strijeljani kao „intelektualni začetnici“ akcije. Na taj je način samo u Zagrebu do rujna 1941. godine život izgubilo nekoliko stotina Židova.

Ustaški su zločini često bili okrutniji i barbarskiji od njemačkih (sadistička mučenja, masakri hladnim oružjem, bacanje u jame).

Tako su hrvatski i bosanskohercegovački Židovi bili među prvim žrtvama „konačnoga rješenja“, jer je upravo tada u ljeto/jesen 1941. počelo masovno ubijanje Židova i u dijelovima SSSR-a koji su okupirali nacisti.

Obavjest o obaveznom nošenju oznake Ž (Židov)

Ustaški je režim vrlo pažljivo isplanirao ovu posljednju fazu „rješavanja židovskoga pitanja“. Osnovao je gotovo trideset „sabirnih logora“ ili „prolaznih logora“ u koje su uhapšeni Židovi privremeno smješteni da bi kasnije bili deportirani u koncentracijske logore ili logore smrti koji su istovremeno bili osnovani. Prvi od njih – Danica pokraj Koprivnice – otvoren je u travnju. Do ljeta su osnovani logori u Gospiću i u Jadovnom na Velebitu te Metajna i Slana na Pagu.

U ova dva posljednja logora su se već u srpnju događala masovna ubojstva ali su logori uskoro morali biti

Ante Pavelić i Benito Mussolini

Logor Slana – otok Pag

živio na teritoriju pod izravnom ustaškom vlašću a i to je bilo slučajno ili zahvaljujući njihovoj posebnoj dovjtljivosti ili dovjtljivosti ljudi iz njihove okoline. U Zagrebu je preživjelo oko 800 ljudi, uglavnom iz mješovitih brakova. U drugim dijelovima NDH jedva stotina - dvije. Zagrebački je nadbiskup Alojzije Stepinac uspio spasiti 55 stanovnika židovskoga starijega doma koji su živjeli u Zagrebu ili njegovoj neposrednoj blizini za cijelo vrijeme rata. Međutim, sredinom 1943. godine je Danijel Crljen ustvrdio da je „riješeno temeljitošću i upornošću, koja mora teško zabrinuti sve one, čiji se putevi križaju s putevima ustaške društvene revolucije“.

U prošlih 50 godina su istraživači utvrdili osnovne činjenice koje se tiču genocida nad Židovima na teritoriju NDH i, unutar toga teritorija, na području današnje Hrvatske. Postoje popisi članova židovskih zajednica: prije rata je na teritoriju NDH živjelo 38 – 39.000 Židova a samo 9.000 je dočekalo kraj rata. Podaci za pojedina područja su približno jednaki: od 14.000 Židova u Bosni i Hercegovini preživjelo je samo 4.000, tj. gotovo 30 %; od 25.000 Židova u sjevernoj Hrvatskoj, Slavoniji i Srijemu spašeno je samo 5.000, tj. oko 20 %. Stanje je bilo nešto bolje u Dalmaciji ali je tamo živjelo samo oko 400 Židova od kojih je 250 preživjelo rat.

Jedan broj Židova se spasio jer su prebjegli u talijansku zonu unutar NDH, u dijelove Hrvatske koje je okupirala Italija i, napokon, na Apeninski poluotok. Među njima je bio i priličan broj srbijanskih Židova.

Uobičajena fraza da mir „liječi ratne rane“ ne odnosi se na židovske zajednice u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Te rane koje su posljedica gubitka četiri petine članova ne mogu postati manje bolne. Hrvatska se židovska zajednica nije mogla obnoviti: većina predratnih općina nije mogla uopće nastaviti s radom poslije 1945. godine. Većina se sinagoga ne koristi, kulturni je život mnogo siromašniji, sportske aktivnosti gotovo da ni ne postoje. Oni koji su planirali genocid nad Židovima su uvelike postigli svoj cilj i zato nove generacije hrvatskih Židova teško mogu stresti sa sebe težak teret sjećanja na vrijeme ustaške strahovlade.

U izvještaju Gestapoa iz Zagreba napisanom u svibnju 1942. tvrdi se da ustaše, usprkos okrutnosti, nisu dovoljno temeljito proveli „konačno rješenje“ na teritoriju NDH. Prema tom se izvještaju još uvijek oko 5.000 Židova nalazilo na slobodi na teritoriju pod nadzorom ustaških vlasti zahvaljujući osobnim i obiteljskim vezama, korupciji i zalaganju katoličke crkve u Zagrebu za osobe u miješanim brakovima i njihovu djece te neke druge osobe. U kolovozu 1942. i u svibnju 1943. Nijemci su se po prvi puta u NDH, izravnije angažirali u deportacijama. Nakon što je ustaška policija pohvatala oko 6.000 Židova, svi su predani nacistima i otpremljeni u Auschwitz.

Samo je nekolicina židovskih logoraša preživjelo Jasenovac i Auschwitz. Malen je broj Židova pre-

Rehabilitovan – Zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac i Ante Pavelić. „Istoričari“ rehabilituju i njegovu saradnju sa Ustaškom državom.

SUDBINA JEVREJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Do agresije na Jugoslaviju 6. aprila 1941. godine, antisemitizam i rasizam, kao bitna odrednica nacional-socijalizma i fašizma proširio se i izvan Njemačke, uхватиo korjena u mnogim zemljama Evrope i odnio velike materijalne pa i ljudske žrtve. Antijevrejski ispadi "ulice" bili su uvježbani, a diskriminatorski i teroristički nastupi okupacionih vlasti sistematizovani i u zakonsku regulativu uobličeni. Masovnog ubijanja, međutim još nije bilo. U novookupiranoj zemlji moglo se jedino od toga početi. Fašistička agresija zatekla je u Bosni i Hercegovini oko 12.000 Jevreja. Ogromnu većinu činili su - ovdje još u XVI vijeku nastanjeni - sefardi i manje od 2000 - doseljenih poslije 1878. godine - bili su aškenazi. Sarajevska aglomeracija od oko 9000 duša bila je najbrojnija ne samo u Bosni i Hercegovini, nego i u čitavoj državi. Na neki način uz to je predstavljala i svjetski centar sefardske tradicije. Jedva 2000 ostalih Jevreja živjelo je Banja Luci, Bihaću, Bijeljini, Brčkom, Derventi, Doboju, Mostaru, Sanskom Mostu, Rogatici, Travniku, Tuzli, Višegradu, Vlasenici, Zavidovićima, Zenici, Zvorniku i Žepču gdje su imali organizovane opštine. Ni većina ostalih četrdesetak mjesta Bosne i Hercegovine nije bilo bez neke jevrejske porodice.

Posljednji talas jevrejskih useljenika zbio se neposredno pred fašističku agresiju na Kraljevinu Jugoslaviju. Bili su to opet bjegunci. Ovog puta iz nacističkim terorom već zahvaćenih zemalja, iz Njemačke, Austrije, Čehoslovačke i Poljske.

Kraljevina Jugoslavija nije bila demokratska zemlja, ali su Jevreji i u njoj poslije 1918. godine zadržali do tada stečena građanska prava. U drugoj polovini tridesetih godina zemlju je zahvatila fašizacija, pa su se uskoro pojavili prvi protivjevrejski zakoni. To je pored nastupajuće opasnosti od okupacije zemlje ili njenog uključivanja u Trojni pakt i uz od ranije prisutnu agitaciju Cionističkog pokreta, u emigraciju povuklo i dio Jevreja, pa i onih iz Bosne i Hercegovine. Pored toga privredna stagnacija od 1918 -1941. godine navela je znatan broj Jevreja iz Bosne i Hercegovine da se presele u perspektivnije gradove u Jugoslaviji (Beograd, Zagreb, Ljubljana) ili van zemlje. U aprilskoj agresiji, u invazionom periodu Bosnu i Hercegovinu su, sem pet-šest perifernih srezova, posjele ili prokrstarile u cjelini njemačke trupe. Tom prilikom kao i u drugim krajevima odredi policije i službe bezbjednosti prema Knjizi potjernica RSHA i ovdje su pohapsili izvjestan broj Jevreja izbjeglih iz Njemačke i ranije okupiranih evropskih zemalja, a u Sarajevu i još nekim mjestima uz pomoć mjesnih folksdojčera, ustaša i gradskog ološa organizovali su i napade na jevrejske radnje i ustanove.

Premda je Hitlerovim Generalnim planom od 3. aprila i prethodnim smjenicama za podjelu Jugoslavije od 12. aprila 1941. godine njeno političko uobličjenje u cjelini bilo prepušteno Italiji, na Bečkoj konferenciji ministara spoljnih poslova Osovine 21. i 22. aprila Bosna i Hercegovina je po prethodnom Musolinijevom pristanku uključena u tzv. Nezavisnu Državu Hrvatsku.

Tek što je slomljen otpor vojske Kraljevine Jugoslavije iz Dalmacije, a onda iz Crne Gore na bosanskohercegovačku teritoriju nastupile su i talijanske trupe. One su od 16. do 23. aprila posjele periferne srezove jugozapadne Bosne i Hercegovine bez Prozora i Konjica. Do 9. maja preuzele su i ostatak dodijeljenog im okupacionog područja.

Mostar

Iako i sama antisemitska, talijanska okupaciona politika bila je prema Jevrejima u odnosu na njemačku znatno blaža, pa već u ovom periodu imamo izraženu pojavu prebjegavanja Jevreja sa njemačkog okupacionog područja na talijansko. Među prvima učinile su to jevrejske izbjeglice iz Njemačke i prethodno okupiranih zemalja, koje u prvom naletu nije uspjela da otkrije njemačka služba bezbjednosti. Pretpostaviti je da je samo njih moglo biti više stotina, a prihvatile su ih jevrejske zajednice na Sušaku, u Splitu, Dubrovniku i Boki.

Talijansko okupaciono područje u Bosni i Hercegovini je tako obuhvatilo 27 srezova sa površi-

nom od 22.112 km² i 1,026.420 stanovnika. Na njemu su se nalazile samo tri jevrejske općine: Bihać, Sanski Most i Mostar, sa oko 300 članova.

Uz to je u Trebinju i Bileći živjelo pet-šest porodica, koje su pripadale Dubrovačkoj jevrejskoj općini. Dvije trećine svih bilo je nastanjeno u Mostaru. Oni su bili i ekonomski najjači i povezani sa narodnooslobodilačkim pokretom predstavljali su značajan tranzitni punkt za Jevreje koji su iz Sarajeva, ali i drugih krajeva već od aprila bježali prema Jadranskom moru i pod okrilje talijanskih okupacionih vlasti. Najveći broj iz Bosne i Hercegovine izbjeglih Jevreja sklanjao se u Split, Dubrovnik i Boku kotorsku. Jednom dijelu odatle je uspijevalo da se probije i do Italije.

*Stari jevrejski hram- danas Muzej Jevreja-
mesto gde su 1941 skupljali Jevreje Sarajeva*

Talijanske okupacione vlasti su to donekle tolerisale, ali su sprečavale njihovo dalje kretanje u unutrašnjost Italije. U julu su u Gacku za izbjegle Jevreje iz Njemačke osnovali koncentracioni logor u kome je bukvalno bez ikakvih sredstava bilo smješteno 117 osoba. Zabranili su i svaki prelazak preko novospostavljene granice između NDH i Italije, pa su se novi bjegunci koncentrisali u demilitarizovanoj zoni, gdje nisu bili pošteđeni od mjera ustaške vlade, šikaniranja, hapšenja, oduzimanja radnji i slično. Tako se do septembra 1941. godine broj izbjeglih Jevreja u Dubrovniku popeo na 1600, od čega 800 iz Bosne.

Potkraj godine ponovo je u okviru opšte akcije deportacije u NDH pojačan njemački pritisak na talijanske okupacione vlasti za izručenje izbjeglih Jevreja radi otpremanja u koncentracione logore Jasenovac i Stara Gradiška. Time bi, međutim, bio uvrijeđen talijanski međunarodni prestiž. Da bi to izbjegle talijanske okupacione vlasti su iz Hercegovine povukle sve Jevreje, pa i koncentracioni logor u Gacku. U Kuparima kod Dubrovnika formirale su novi u kome su pored izbjeglih njemačkih Jevreja smjestili i oko 800 Jevreja izbjeglih iz Bosne, a onda logor na ostrvu Lopud u kome su smješteni Jevreji iz Mostara i iz drugih krajeva Hercegovine. Većina bosanskih Jevreja koji su u prvim mjesecima okupacije dospjeli na "anektirani" dio talijanskog okupacionog područja (njih 400) preseljena u "unutrašnjost" splitske provincije - na Korčulu.

U toku 1942. godine još oko 300 uglavnom bosanskih Jevreja probilo se raznim kanalima na talijansko okupaciono područje, ali je odluka sa jezera Van Ze „O konačnom rešenju jevrejskog pitanja“, početkom 1942. godine, inicirala dugotrajan pritisak na sve njemačke saveznike, satelite i kolaboracioniste, pa to nije mimoišlo ni Italiju.

Dok su udare na Jevreje u aprilu 1941. godine - izvršene prvih desetak dana (13. do 24) po ulasku njemačkih trupa - neposredno organizovali organi njemačke okupacione uprave, poslije uključenja Bosne i Hercegovine u Nezavisnu Državu Hrvatsku na tome se sve više angažuju njene kolaboracionističke vlasti, posebno policija, oružnici i ustaše, te neke namjenske ustanove iz Zagreba i Banjaluke. Inicijativa i planiranje mjera i njihovog obima ostale su pak u rukama njemačke službe bezbjednosti a rukovođenje realizacijom u rukama njemačke tajne državne policije – Gestapoa, dok su za hapšenja, privođenja i stržarska praćenja transporta obezbjeđenja sabirališta, uglavnom angažovani policajci, žandarmi, ustaše a kad ih nije bilo dovoljno i jedinice Vermahta.

Jugozapadni djelovi Bosne i Hercegovine pripali su talijanskom okupacionom području. Kako su i ovo bili ekonomsko slabo razvijeni krajevi u njima se zateklo svega nekoliko jevrejskih općina, od kojih su samo Mostar i Travnik imali preko dvije stotine članova, pa se i ovdje ukupan broj može zaokružiti na hiljadu. Jevreji ovog dijela okupacionog područja Italije prvi su došli pod udar antisemitskih mjera. Dogodilo se to već u maju i junu 1941. godine, čim su talijanske okupacione vlasti predale civilnu vlast u ruke ustaša. To je bio razlog da su se Jevreji iz napuštenih talijanskih garnizona ovog područja koncentrisali u nekoliko preostalih, prije svega u Dubrovniku i Mostaru gdje su imali kakvu takvu zaštitu u njima stacioniranih okupacionih trupa i izvjesnu materijalnu pomoć lokalnih jevrejskih općina. Jedan dio je uspio i da se prebaci na "anektirane" dijelove Dalmacije i Boke, uglavnom u Sušak, Split i Hercegovinu, a neki i u Albaniju, odnosno Italiju.

Premda nije bio "anektiran" Dubrovnik je sa jakim talijanskim garnizonom u ovom početnom periodu bio, takođe, stjecište jevrejskih izbjeglica (oko 700) ne samo iz ostalih dijelova talijanskog okupacionog, nego

Dubrovnik - utočište za Jevreje iz Bosne i Hercegovine

do toga da je fašistička Italija od ljeta 1941. godine znatno pooštrila antijevrejske mjere na svojim okupacionim područjima, a i u Italiji. U tom okviru prvo su pohapšeni i smješteni u nekoliko koncentracijskih logora Jevreji emigranti iz ranije okupiranih evropskih zemalja. Tako je za njih već u julu 1941. godine obrazovano nekoliko koncentracijskih logora, među njima i onaj u Gacku gdje je u početku bilo 117 Jevreja izbjeglih iz Njemačke, a vjerovatno se bar po jedan još nalazio u Hrvatskom primorju (Kraljevica ili Pag), odnosno na anektiranom dijelu (Korčula). U svaki od njih dospjeli su i neki Jevreji iz BiH.

Od ostalih protivjevrejskih mjera valja pomenuti prije svega sprječavanje daljeg priliva jevrejskih izbjeglica, koji su bježali ispred pojačanog terora na njemačkom okupacionom području, a onda i tolerisanje ustaških progona Jevreja koji su se bili zadržali u demilitarizovanoj zoni.

Jevrejima na teritoriji Bosne i Hercegovine koji su pripalili NDH, kao i na ostalim okupiranim teritorijama, bila su uskraćena sva ljudska i građanska prava. Bili su obavezani da nose žutu traku na rukavu ili žutu značku na prsima i uspostavljen je čitav niz zabrana: zabrana napuštanja mesta stanovanja, zabrana korišćenja javnih prevoznih sredstava, zabrana posećivanja javnih lokala i priredaba, zabrana kretanja određenim ulicama, zabrana lečenja u javnim zdravstvenim ustanovama, zabrana napuštanja stana u vreme policijskog časa, zabrana obavljanja lekarske, apotekarske i advokatske prakse. Sem toga, svi Jevreji su bili otpušteni iz državnih i javnih službi.

Iako su se protujevrejske mjere u NDH počele primjenjivati gotovo odmah po njenom osnivanju fizičke likvidacije u Sarajevu su počele 1-og Augusta 1941 kada je na Starom Sefardskom groblju na padinama Trebeviča streljana prva grupa od 20 talaca – uglednih Srba i Jevreja (danas se na tom mjestu nalazi spomenik sa 13 utvrđenih imena i sedam nepoznatih žrtava). Od tada pa sve do kraja Decembra 1941 Jevreji su skupljani i zatvarani na nekoliko lokacija u gradu, (zgrada DES-a na Obali, Stari hram-današnji Jevrejski muzej, podrum La Benevolencije-današnje Ministarstvo unutrašnjih poslova BiH, zgrada Beledije pored današnje Vijećnice). Odatle su ih transportima otpremali u razne logore širom NDH – veća grupa žena i djece u logor u Đakovu, zatim u Gradišku i Loborgrad odatle ih se otpremalo na likvidaciju u zloglasni Jasenovac. Manja grupa je u Augustu 1941 odvedena u logor Kruščića kod Viteza gdje su svi likvidirani.

Jevrejsko groblje u Đakovu

Septembra mjeseca 1941. godine u okviru sukoba sa ustaškim vlastima oko razgraničenja i kompetencija talijanske okupacione uprave na teritoriji NDH došlo je do izvjesnog ublažavanja antijevrejskih mjera u demilitarizovanoj zoni, što je izazvalo novi talas Jevrejskih izbjeglica u ovom pravcu. Tako se broj Jevreja u Dubrovniku do kraja godine popeo na 1600 a većina ih je bila iz Bosne i Hercegovine. Kako su u istom periodu Jevreji na njemačkom okupacionom području već bili pohapšeni prilikom priliva u 1942. godini se cjeni na

svega tri stotine. Ovdje nisu uračunati Jevreji Višegrada (njih oko 110) koji su se krajem godine iselili u Sandžak.

Već početkom 1942. u Berlinu je bila donesena odluka o konačnom rješenju jevrejskog pitanja pa je sa njemačke strane tokom godine vršen strašan pritisak na sve saveznike i satelite da postupe na isti način, ili da ih predaju Trećem rajhu. Italija je u toku godine više puta pooštravala protivjevrejske mjere, u okviru kojih su skoro svi Jevreji bili internirani u koncentracione logore, sada smještene na anektiranom dijelu Dalmacije i Hrvatskog primorja, odnosno u unutrašnjosti Italije i Albanije. Uslovi života u tim logorima bili su bolji nego u njemačkim koncentracionim logorima ali su zato tamo dočekali kapitulaciju Italije i opet dospjeli u ruke Gestapo-a, pa ih je bar pet hiljada izgubilo živote u logorima: Aušvic, Bergen-Belzen, Sajmište i Jasenovac.

Te mjere su išle približno ovim redom. Prvo su marta 1942. godine Gestapo-u izručili izbjeglice iz Austrije i Čehoslovačke, zajedno sa onim koji su tu bili prebjegli iz Srbije. U maju iste godine pohapsile su sve muškarce od 14 do 65 godina (od ukupno 400 zajedno sa ženama i djecom) i internirali ih u logor Berat u Albaniji. U julu su formirali koncentracioni logor na Rabu u koji će kasnije dospjeti Jevreji iz Bosne i Hercegovine iz logora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju.

Iz Crne Gore su u logore Kavaja i Šiljak u Albaniji internirali samo prebjeglice iz Bosne, dok su domorođce ostavili na miru. Najviše njih je sačuvalo živote iz koncentracionog logora na Rabu, u kome je među 15.000 interniraca bilo oko dvije do tri hiljade Jevreja.

Organizacija NOP-a u logoru razoružala je 11. septembra 1943. godine talijansko obezbjeđenje i lokalni garnizon i sutradan formirala rapsku partizansku brigadu (900 boraca).

USPOSTAVLJANJE FAŠISTIČKIH ZAKONA I INSTITUCIJA U OKUPIRANOJ SRBIJI

Od prvih dana okupacije u Srbiji je uspostavljen strog režim, čiji su ciljevi bili zastrašivanje stanovništva i onemogućavanje svakog vida otpora i razvoja ustaničkih aktivnosti, kao i potpuna izolacija, a zatim i uništenje celokupnog jevrejskog stanovništva. Uspostavljena organizacija vojne i civilne uprave odvijala se preko „sedam tromih vojno-političkih i ekonomskih centara nemačke moći“, čije su se ingerencije preplitale, a često i direktno sudarale. Centralnu poziciju u tom složenom aparatu je zauzimao vojni zapovednik, koji je vlast sprovodio preko oblasnih, okružnih i mesnih komandantura (feldkomandanture, krajskomandanture i ortskomandanture).

Tokom 1941. godine, na mestu vojnog zapovednika su se smenjivali generali Ferster (Helmuth Förster), Šreder (Ludwig von Schröder), Dankelman (Heinrich Danckelmann), Beme (Franz Böhme) i Bader (Paul Bader).

Okupacione vlasti su već 1. maja uspostavile i civilnu upravu u Srbiji, koju je činio Savet komesara na čelu sa Milanom Aćimovićem, nekadašnjim ministrom unutrašnjih poslova u vladi Milana Stojadinovića. Indikativno je da Nemačka nije dozvolila osnivanje Ministarstva spoljnih poslova, onemogućavajući konstituisanje Srbije kao samostalnog subjekta u međunarodnim odnosima. Veoma brzo nastavio je sa radom i predratni upravni aparat organizovan kroz banovine (Dunavsku, Moravsku i Drinsku), sreska načelstva i opštinske uprave. Tokom maja meseca ponovo je uspostavljena žandarmerija i obnovljen rad sudova i poreske uprave.

Nezadovoljne širokim razvojem ustanka u Srbiji tokom leta 1941. godine, okupacione vlasti su 29. avgusta umesto Saveta komesara formirale Vladu nacionalnog spasa, na čelu sa generalom Milanom Nedićem. Sve vreme rata, kvislinška vlada je bila aktivni subjekat u sistemu represije. Donošenjem čitavog niza naredbi, dekreta, uredbi i odluka, ona je legitimisala ideologiju nacionalsocijalizma, a pružanjem policijske i vojne pomoći oružanim snagama Trećeg rajha omogućavala funkcionisanje nacističkog režima u Srbiji.

Pored ljudi koji su uzeli direktno učešće u radu kolaboracionističke vlade, posebno istaknutu ulogu i pomoć saradnji sa okupatorom su pružali Aleksandar Cincar Marković (nekadašnji ministar spoljnih poslova Kraljevine Jugoslavije i potpisnik pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu) i Dimitrije Ljotić, vođa fašističke organizacije Zbor.

Milan Aćimović

Aleksandar Cincar Marković

*Milan Nedić u poseti Hitleru
1943.*

Sistem prinude koji je od prvih dana obuhvatio civilno stanovništvo, ograničio je kretanje, zabranio javna okupljanja i predvideo streljanja talaca u slučaju napada na nemačke vojnike. Ukinuto je i pravo građana na raspolaganja štednim ulozima i depozitima položenim pre 18. aprila 1941. godine. Pored opštih represivnih odredbi, koje su važile za sve stanovnike Srbije, nacisti su posebnim merama podvrgli Jevreje i Rome. Samo četiri dana po ulasku nemačkih trupa, 16. aprila 1941, naređeno je registrovanje svih Jevreja i Roma, a tri dana kasnije otpočelo njihovo obeležavanje i izdvajanje u javnom prostoru obaveznom nošenjem žute trake i Davidove zvezde, odnosno natpisa „Ciganin“. Do 13. jula u Beogradu je registro-

vano 9.435 Jevreja i 3.050 Roma. Kako je 1. januara 1941. u Beogradu živelu 11.780 Jevreja, moguće je zaključiti da se pozivu nacista nije odazvalo 2.345 ljudi. Na teritoriji nekadašnje Moravske banovine u isto vreme je registrovano 843 Jevreja, od toga 177 emigranata, a u Banatu oko 4.000. Na Kosovu je registrovano oko 550 Jevreja. Kvislinške vlasti su u isto vreme obavezane da sastave takozvane Ciganske liste, u kojima bi Romi sa stalnim boravkom bili jasno razdvojeni od nomadskih čergara.

Tokom proleća 1941. godine svim Jevrejima i Romima je nametnuta obaveza prinudnog rada na raščičavanju ruševina aprilskog bombardovanja. Istovremeno im je zabranjeno mešanje sa „arijevcima“ – ulazak u pozorišta, bioskope, muzeje, parkove, tramvaje i na pijace van određene satnice, kao i lečenje u bolnicama sa ostalim građanima. Zabranjeno im je korišćenje radio aparata, telefona, frižidera. Naredbom od 30. maja oni su obavezani da prijave celokupnu imovinu, nakon čega su im oduzeta sva građanska prava. Za manje od mesec dana od početka rata, Jevreji i Romi su se našli u svojevrsnom „getu bez zidova“, pod stalnim nadzorom policijsko-bezbednosnog aparata. Ključnu ulogu u sprovođenju prvih mera progona imala je Operativna grupa Policije bezbednosti i Službe bezbednosti (Einsatzgruppe Sipo und SD, skraćeno EG), na čelu sa SS pukovnikom dr Vilhelmom Fuksom (Wilhelm Fuchs).

Prisilni rad za Jevreje – 1941.

Zabranjeno za Jevreje – tramvaj u Beogradu 1941.

U isto vreme započela su i prva zatvaranja i ubijanja političkih protivnika.

Izvršena su u Banatu, nad osobama koje su bile osumnjičene za organizaciju demonstracija 27. marta, a u skladu sa uputstvima generala Kanarisa (Wilhelm Canaris) i Hajdriha (Reinhard Heydrich) o razbijanju britanske obaveštajne mreže u Srbiji. Provale, interniranja i nadzor komunista bili su otežani. Naime, posle formiranja vlade Dušana Simovića, saradnici komunista u kabinetu ministra dr Srđana Budisavljevića uspeli su da unište kartoteku, koju je uredno vodilo Antikomunističko odeljenje predratne policije.

Tako je detaljna arhiva, nastajala kroz dugogodišnji nadzor i progon komunista, ostala van domašaja nacista. Iako je predlagano hitno hapšenje španskih boraca i njihovo interniranje i pokrenuta inicijativa o obnovi Suda za zaštitu države, važeći sporazum Trećeg Rajha sa Sovjetskim Savezom je onemogućio sprovođenje drastičnih mera. Sistematska hapšenja su usledila posle 22. juna, kada su posebno mesto u represivnom aparatu zauzela odeljenja zadužena za nadzor komunista i masona.

HOLOKAUST U MAKEDONIJI

Jevreji su vekovima živeli u Makedoniji, još od antičkog perioda. Pronađeni su arheološki ostaci sinagoga koji datiraju iz 3. i 4. veka nove ere. Jedna od odlika jevrejskog naroda su migracioni ciklusi, progoni i nesreće, koji su usloveli prilagođavanje na nove životne uslove. Najznačajnija migracija koja je dovela Jevreje na Balkan odigrala se 1492. godine za vreme španske inkvizicije. Tada su mnogi Jevreji našli utočište u turskoj imperiji, za vreme vladavine Bajazita II. U 17. i 18. veku pored sefardskih stižu i aškenaški Jevreji. Međutim, posle Prvog svetskog rata, osiromašeni Jevreji napuštaju Makedoniju, najviše Bitolj, a i ceo Balkan. Mnogi odlaze u Palestinu, zatim Francusku, Ameriku, Čile...

Pre Drugog svetskog rata, za vreme ekonomske krize, a potom dolaskom Hitlera na vlast, ponovo počinju migracije Jevreja iz Makedonije. Do decembra 1939. godine iz Bitolja je otišlo više od hiljadu Jevreja. Samo za Izrael se iselilo 429 Jevreja, ali broj bi bio mnogo veći da su Britanci davali više dozvola za useljenje u Palestinu. U Bitolju je 1940. godine živelo 737 porodica sa 3.246 članova, u Štipu 140 porodica sa 550 članova, u Skoplju 1.181 porodica sa 3.795 članova. Ukupno je u Makedoniji pred rat bilo oko 8.000 Jevreja.

Posle nemačkog napada 6. aprila 1941. godine i kapitulacije Jugoslavije, Makedonija je već do kraja aprila bila podeljena između Bugarske, Italije i Albanije. U prvom naletu je bombardovano i Skoplje, a već 7. aprila nemački okupatori su bili u jevrejskim kućama. Otimali su sve što su želeli iz prodavnica, skladišta i kuća. Kamionima su sve vredne jevrejske predmete odneli u Nemačku.

Najveći deo teritorije Makedonije pripao je Bugarskoj (kao i delovi Srbije i Grčke). Od okupacije 1941. do kraja 1942. godine bugarski okupatori su doneli 48 zakona, naredbi, instrukcija i mera protiv Jevreja. Ekonomski život je u celini bio uništen, nije bilo posla da se opstane, sve je bilo zabranjeno. Sve organizacije, verska služba, sastanci, zborovi, priredbe, izlaženje van geta, posete, kafane, pozorišta, bioskopi, izlaženje posle određenog vremena, sve je to zabranila nova vlast. Deca su ostala kod kuće bez mogućnosti obrazovanja, nisu mogla da uče zanate i po ulicama geta prodavala su pečene bundeve i pečene semenke. Jevrejima su stavili na odeću zvezdu i od Jevreja, jugoslovenskih državljana, napravili su stranace. Počelo je zatvaranje i deportovanje i Makedonaca i Jevreja. Bugarske okupatore narod je dočekao sa cvećem i pesmom, a fašistički okupatori su asimilirali i denacionalizovali Makedonce, na silu su ih pravili Bugarima, osim Jevreja, oni nisu mogli da dobiju bugarsko državljanstvo.

Car Bugarske Boris III i Adolf Hitler

Od prvih dana 1941. godine, od dolaska bugarskih fašista, bilo je očigledno da se ne mogu očekivati dobri dani za Jevreje. Hašomer haca-ir, Thelet lavan i druge cionističke organizacije bile su zabranjene i nisu mogle da rade. Oko 800 članova ovih organizacija stavilo se na raspolaganje pokretu otpora. Tada se formira 25 grupa sa preko 150 članova, tajno se organizuju grupe momaka i devojaka, radnika, intelektualca, studenta, trgovaca i drugih. Velika pažnja se posvećivala da akcije ne budu otkrivene i to uglavnom uspeva sve do 1943. godine. Čitave porodice su pomagale u čuvanju i smeštaju boraca i rukovodilaca pokreta otpora. Prema rečima rukovodilaca otpora jevrejske kuće su bile najsigurnije. Jevreji su se pokazali kao dobri i hrabri članovi pokreta otpora. Učestvovali su u mnogim akcijama. Policija, sa svojim agentima i saradnicima,

čiji broj je 1942. enormno povećan, uspela je aprila 1942. godine da uhapsi grupu veoma aktivnih Jevreja. Počela su suđenja i prva vešanja. Krajem jula 1942. godine, prvi put bugarski fašisti su osudili članove pokreta otpora: devetoro je osuđeno na smrt vešanjem, a njih 10 na dugogodišnje kazne zatvora. U aprilu 1942. godine, na Baba Planini, osniva se prvi odred, vojna formacija, sa partizanima iz Bitolja, nazvana „Pelister“. Sa malo oružja i bez vojnog iskustva, partizani su se sudarili sa profesionalnom vojskom,

odmornom i dobro snabdevenom. Brzo su bili opkoljeni i odred je bio uništen. Tada je uhvaćen, mučen i ubijen jedan Jevrejin, Pepo Pesko. Fašistička okupacija svakim danom bila je sve surovija, mnogi građani su uhapšeni i deportovani u Bugarsku. Iščezle su iluzije i zadovoljstvo od prvih dana okupacije, kada su građani Makedonije dočekali Bugare pesmom i cvećem.

Osnivaju se novi partizanski odredi, jula 1942. odred „Damjan Gruev, a septembra iste godine odred „Jane Sandanski“. U ovim odredima ima sve više Jevreja. Bugarski okupatori su pokrenuli ofanzivu protiv partizana. Partizanske jedinice se transformišu u manje grupe, a članovi pokreta otpora su prepušteni sami sebi. Stiže poruka: „Svako neka se sakrije gde može, u Grčku ili Albaniju ili u gradove, ako bude imao kada!“ Saznaje se da je bugarska vlada postigla sporazum sa Nmcima o proterivanju 20.000 Jevreja. Više od 600 Jevreja, članova pokreta otpora, našli su se u situaciji da moraju sami da se snađu. Deo Jevreja, članovi pokreta otpora, beži u Grčku i Albaniju. Jevreji još uvek gaje nadu da će moći da se pridruže partizanskim jedinicama. Iz pisma Strahila Belova od 9. marta 1943. godine, upućenog na komandu odreda „Jane Sandanski“, sasvim jasno se vidi da odred ne može da prihvati Jevreje. Ni oštar ton Belova u pomenutom pismu, zahtev da se odmah prime Jevreji u partizanski odred, nije pomogao.

Transport makedonskih Jevreja u logor Treblinka, 1943.

Samo dva dana kasnije, 11. marta 1943. godine u 3 ujutro počela je akcija. U gradovima Skoplje, Bitolj i Štip sve je vrvelo od bugarske vojske i policije. Bugarski okupatori, koji su u međuvremenu širili lažne informacije da će uzeti samo mlade koji treba da grade puteve, uz strašnu viku budili su ukućane; na silu su izvlačili ljude iz kreveta – muževe, žene, decu, bolesne i stare. Vikali su da za 10 sekundi moraju biti napolju. Govorili su im da uzmu pare i nakit i sve što može da se ponese, s obzirom da će biti preseljeni u Bugarsku. Narod je bio uplašen i zbunjen. Niko ne može ni da zamisli uništenje celog jevrejskog naroda. Pre nego što su Jevreje kao stoku ubacili u voz, pretresaju ih i oduzimaju sve vredne stvari. Zgrada „Monopola“ u Skoplju bila je spremna da privremeno primi Jevreje iz Makedonije.

Bugarski okupatori su po sporazumu sa Nmcima preuzeli obavezu da sa okupiranih teritorija – Makedonija, južna Srbija i severna Grčka - predaju nacistima 11,500 Jevreja, a 8,500 sa teritorije predratne Bugarske. Sa teritorije Makedonije svi Jevreji, koje je našla bugarska policija i vojska, bili su prebačeni u „Monopol“, spremni za transport u logor Treblinka, koji se nalazio u Poljskoj. Logor Treblinka osnovan je septembra 1941. godine pored železničke stanice. Prvi zatvorenici su bili Jevreji Poljske. Godine 1942. nemačka nacistička vrhuška je donela odluku o uništenju svih Jevreja Evrope. U Treblinki je izgrađeno 10 peći za spaljivanje ljudskih tela.

U „Monopolu“, koji je privremeno pretvoren u logor, Jevreji su imali surov život. Ipak, deo Jevreja, njih oko 150, uspeo je da se izbavi ili pobegne iz logora. Transport Jevreja preko Bugarske za Treblinku obavljen je u tri etape. Poslednji voz je krenuo iz Skoplja 29. marta 1943. godine, a stigao je u Treblinku 5. aprila u 7 časova, do 11 sati voz je bio ispražnjen. Kako bi voz stigao, žrtve su direktno bacane u peći, bivale zapaljene i ugušene. Tek novembra meseca 1943. data je naredba da se rasformira logor. Uništene su peći, a zemlja preorana da ne ostane nijedan dokaz za kriminalna dela koja su tu počinjena. Od makedonskih Jevreja, koji su transportovani u Treblinku, nijedan nije preživeo.

U Bugarskoj je situacija bila drugačija. Kada je trebalo pripremiti 8,500 Jevreja za transport u Treblinku, glas su podigli političari iz opozicije, crkveni velikodostojnici, intelektualci i obični građani. Car Boris II morao je da povuče naredbu. Većina Jevreja Bugarske bila je spasena.

U Drugom svetskom ratu stradalo je 7.148 Jevreja, odnosno 98% jevrejske zajednice Makedonije.

SLOVENSKI JUDJE IN HOLOKAVST

Pred aprilskim napadom sil osi na Kraljevino Jugoslavijo je največ Judov živel na območju Murske Sobotne in Lendave, nekaj pa tudi na prekmurskem podeželju. Po uradnih statističnih podatkih je leta 1921 v Kraljevini SHS živel 64.159 Judov, od tega na Slovenskem 860. Slovenski Judje so bili vplivni v gospodarskih krogih in razpoznavni tudi po kulturni ustvarjalnosti. Leta 1931 je po podatkih ljudskega štetja v Kraljevini Jugoslaviji na območju Dravske banovine živel skupaj 820 Judov, od tega največ v Murski Soboti (269) in v Lendavi (207). Večje število Judov je živel še v Ljubljani (95), v Mariboru (81), na Ptujju (32) in v Celju (30). Še zanimivejši so podatki za leto 1939, ki pa se ne ujemajo z dejanskim stanjem. Ob tem je treba poudariti, da se v primeru statističnih podatkov o judovski skupnosti v Sloveniji pred drugo svetovno vojno podatki statističnih uradov in posameznih raziskovalcev zelo razlikujejo. V zadnjem uradnem jugoslovanskem popisu Kraljevine Jugoslavije je bilo na ozemlju Slovenije (Dravske banovine) leta 1931 popisanih 820 prebivalcev z judovsko vero. Po podatkih Zveze judovskih občin Jugoslavije so v jugoslovanski Sloveniji (Dravski banovini) leta 1938 našteali 760 članov judovskih verskih občin. Po drugih podatkih Zveze judovskih občin Jugoslavije sta imeli judovski verski občini iz Slovenije leta 1940 845 članov, od tega verska občina Murska sobota 711 in Lendava 134. Ti podatki se torej skoraj povsem ujemajo, zaradi česar bi lahko upravičeno sklepali, da je v jugoslovanski Sloveniji v 30. letih 20. stoletja živel okoli 800 Judov.

V času Kraljevine SHS oz. kasnejše Kraljevine Jugoslavije, torej v obdobju med obema svetovnima vojnama v 20. stoletju, so bili slovenski Judje leta 1921 najprej priključeni zagrebški verski skupnosti oz. občini, leta 1929 pa k izraelski verski občini Murska Sobota. To je bil čas, ko so bili slovenski Judje vplivni v gospodarskih krogih, saj je imel judovski kapital močan vpliv v pivovarni Union, v trboveljski Premogokopni družbi in še kje. Število Judov se je postopoma vidno zmanjševalo, saj jih je na primer v Lendavi pred izbruhom 2. svetovne vojne živel samo še 143 ali 4,2% skupnega števila prebivalcev Lendave (mesto se je takrat imenovalo Dolnja Lendava). V tem obdobju se je zmanjšalo tudi število Judov v Murski Soboti, saj so iz strahu pred pogromi nad Judi v deželah Hitlerjevega »reicha« proti koncu 30-tih let 20. stoletja pričeli množično vstopati v evangeličansko in katoliško cerkev in menjavati priimke s »krščanskimi«. Po aprilskem napadu sil osi na Kraljevino Jugoslavijo leta 1941 je bila jugoslovanska Slovenija (Dravska banovina) razdeljena med italijanske in nemške okupatorje. Slednji so za nekaj dni zasedli tudi Prekmurje, a ga že 16. aprila 1941 prepustili Madžarom. Z okupacijo se je začelo tudi nacistično preganjanje Judov z vso silovitostjo. Najhuje je bilo na območju Spodnje Štajerske in Gorenjske, ki sta bili po nemško okupacijsko upravo. Italijanski okupatorji so zasedli večji del Dolenjske, Notranjsko in Ljubljano, Madžari pa Prekmurje.

Diverzija na pruzi u Sloveniji, 1941.

skem ozemlju so bila vedno bolj ogrožena celo njihova življenja. Tudi nemške zaveznice so že pred vojno kot po tekočem traku sprejemale antisemitsko zakonodajo, s katero so drastično omejile pravice domačih Judov. Tako sta tudi sosednja Italija in Madžarska po letu 1938 Judom vse bolj omejevale državljanske pravice in možnost svobodnega gospodarskega udejstvovanja. V tem pogledu je bilo jugoslovanskim Judom prizaneseno vse do oktobra 1940, ko je tudi jugoslovanska vlada izdala dve antisemitski uredbi. Z

6. aprila 1941 se je z napadom sil osi na Jugoslavijo nacistično preganjanje z vso svojo silovitostjo razširilo na Jude iz okupirane Spodnje Štajerske in Gorenjske. Tamkajšnji tuji Judje so bili pred prihodom v Slovenijo že deležni različnih oblik preganjanja, zaradi katerih so se odločili izseliti iz svoje matične države oziroma niso imeli nobenega razloga, da bi se tja nekoč vrnili. V Nemčiji, Avstriji in na Češkem so jih do takrat uspešno oropali ne le vseh državljanskih in človekovih pravic, temveč v veliki meri tudi njihove gospodarske eksistence. Kot poudarja Andrej Pančur, se je z nemškimi osvajalnimi pohodi po Evropi po letu 1939 preganjanje Judov preneslo tudi na zasedena ozemlja. Na okupiranem polj-

eno so omejili vpis judovskih učencev na univerze, visoke šole z veljavnostjo univerz, višje, srednje, učiteljske in druge strokovne šole. Število judovskih učencev na teh šolah naj bi bilo v sorazmerju s številom judovskega prebivalstva v krajih, kjer so bile te šole nastanjene. Z drugo uredbo so Judom prepovedali odpirati živilska grosistična trgovska podjetja, judovskim lastnikom že obstoječih trgovskih obratov pa je bilo mogoče prepovedati nadaljnjo obratovanje ali pa so jim postavili komisarje za vodenje poslov. Zlasti slednja uredba je prizadela kar nekaj judovskih trgovcev. Po drugi strani pa uvedba »numerus clausus« za judovske učence in študente praktično ni veljala dovolj dolgo, da bi lahko pokazala svojo pravo moč, ki bi jo imela predvsem v okoljih z večjo koncentracijo judovskega prebivalstva. Tako je moralo npr. kar nekaj judovskih dijakov zapustiti gimnazijo v Murski Soboti.

Ti uredbi sta jugoslovanskim Judom napovedovali negotovo prihodnost, katera se je z okupacijo in razkosanjem Jugoslavije izkazala za še veliko bolj črno. Nič čudnega torej, da so nekateri štajerski Judje zbežali pred hitro prodirajočo nemško vojsko, še preden je dejansko zasedla kraj njihovega bivanja, ndr. tudi celjski industrialec Henrik Weinberger. Drugi so zbežali nekaj dni kasneje, še preden bi jih okupator lahko aretiral. Kranjski judovski tovarnar Artur Heller se je tako 27. aprila 1941 skupaj s svojo družino preprosto usedel na vlak in se odpeljal v Ljubljano, ki je bila na italijanskem okupacijskem ozemlju. Konec avgusta 1941 se je v Ljubljani nahajalo nekaj več kot 400 judovskih beguncev iz nemških okupacijskih ozemelj, iz Nemčije in Avstrije ter v vedno večji meri iz Hrvaške. Nekateri so za izhod iz Spodnje Štajerske dobili celo dovoljenje nemških okupacijskih oblasti.

Tako je konec aprila v Ljubljano prispelo 55 avstrijskih in nemških Judov, ki so bili prej nastanjeni v begunskem centru v Leskovicu pri Krškem. Do maja naj bi jih od tam prišlo že skupaj 108. Ti Judje so se samo pridružili širokemu valu slovenskih beguncev iz nemškega okupacijskega območja, ki je pred nemškim preganjanjem bežalo na italijansko okupacijsko območje. Do leta 1943 je bila stopnja italijanskega protijudovskega nasilja v primerjavi z nacistično Nemčijo izredno majhna. Ob italijanski kapitulaciji se je v Ljubljani nahajalo malo tujih Judov, nekaj Judov z bivšim jugoslovanskim državljanstvom, med katerimi je bilo tudi veliko pokristjanjenih oziroma so živeli v mešanih zakonih. Razmere so se na območju Ljubljane in Ljubljanske pokrajine drastično spremenile, ko so Nemci okupirali severni in srednji del Italije in seveda prejšnje italijansko okupirano območje v Sloveniji. Začelo se je radikalno preganjanje Judov na Tržaškem in Goriškem (posledice tega preganjanja so bile usodne za obe skupnosti, saj je bilo v holokavstu uničenih 764 Judov iz Tržaškega in 45 Judov iz Goriške), septembra 1944 so aretirali še 32 preostalih Judov in njihovih ne judovskih sorodnikov iz Ljubljane in jih odpeljali v koncentracijska taborišča. Relativno malo so še vedno poznane usode mariborskih predvojnih Judov. Večina se jih je sicer umaknila, tisti, ki pa so ostali, so kmalu postali žrtve holokavsta. Najbolje sta raziskani znani mariborski judovski družini Singer in Kohnstein. Po nemški okupaciji Maribora so družinama najprej odvzeli večino premoženja ter ju v začetku septembra 1941 izgnali iz Spodnje Štajerske. Zatočišče so našli v takratnem madžarskem Medžimurju, kjer je od leta 1935 živel Emil Kohnstein z družino, sicer brat mariborskega Juda Arnošta Kohnsteina. Že leta 1941 so se soočili z ukrepi zadnje stopnje uničevanja Judov: ustaši so julija ali avgusta v Jadovnu v Liku ubili Nikolo, sina Eugena Singerja. Viljem, ki se je po letu 1937 preselil v Prago, je bil novembra odpeljan v geto Terezin. A glavnina članov omenjenih mariborskih judovskih družin je preživela vse do aprilskih aretacij leta 1944, ko so se začeli množični pomoru Judov po celi takratni Madžarski. Kohnsteini in Singerji so bili aretirani 26. aprila 194, zaprti v geto Nagykanizsa do srede maja in odpeljani v Auschwitz najverjetneje 21. ali 22. maja 1944. Po prihodu v taborišče je takoj sledila zloglasna selekcija: desno za delovno taborišče, levo za plinske celice, kar je v tem času zaradi izredno množičnega prihoda madžarskih Judov pomenilo okoli 75% vseh prispelih. Tako so odšli na levo Arnošt, Olga, Rudolf in Milica Kohnstein ter Marija, Erna in Milan Singer. Njihova trupla so bila še isti dan upepeljena. Omenjenim žrtvam holokavsta iz Maribora so bili v trajen spomin leta 2012 postavljeni Tlakovci spomina. Akcijo je vodil Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, na svečani zaključni otvoritvi Tlakovcev spomina pa je sodeloval tudi takratni slovenski predsednik dr. Danilo Türk.

Spomladi 1944 so v kontekstu množičnih deportacij Judov na Madžarskem na udaru tudi Judje v Prekmurju. Treba je poudariti, da so Madžari sicer izvajali protijudovsko politiko in ukrepe, a holokavsta vse do leta 1944 niso izvajali. Do povsem drugačne, ostre in radikalne politike zoper Jude na Madžarskem je prišlo po vkorakanju nemških čet 19. marca 1944. Takrat je bila postavljena Nemčiji naklonjena oblast, ki je začela sistematično preganjati in uničevati Jude in v tem kontekstu je bila skoraj docela uničena

tudi predvojna judovska skupnost v Prekmurju. Prvi val aretacij Judov v Prekmurju se je zgodil 26. aprila 1944, ko so odpeljali Jude iz Lendave in Murske Sobote. Drugi, manjši val je bil maja, tretji pa oktobra 1944. Aretacije o potekale pod nadzorom žandarmerije oz. matične madžarske policije. Aprila 1944 so madžarske oblasti aretirane 387 Judov, jih preko Čakovca odpeljale v začasni judovski geto v Nagykanizso in od tam v Auschwitz – Birkenau. Novembra 1944 so aretirali še zadnjo, manjšo skupino prekmurskih Judov, ki so jim pred tem prizanesli. Zgodilo se ja natančno to, kar so mnogi napovedovali in tudi slutili. Vse deportacije so potekale pod »nadzorom žandarmerije oz. matične madžarske policije, za preglede in z njim povezane kraje premoženja pa so bili pristojni Nemci. Na teren so se v akcije odpravljali tudi madžarski žandarji in madžarski fašisti, ki so pri aretacijah po vaseh sodelovali tudi s slovenskimi žandarji v madžarski žandarski službi. Pri ropanju judovske posesti oz. premoženja so sodelovali tudi mnogi člani Kulturbunda. Kot navaja Oto Luthar, naj bi jih med temi večina prihajala iz Turopolja, predmestja na zahodnem robu mesta. Po drugi strani pa je mogoče s podobno gotovostjo trditi, da Slovenci pri pokolih v večjih madžarskih mestih in manjših krajih niso sodelovali, oz. za takšne trditve doslej nismo našli nobenega dokaza. Sodelovanje Slovencev pri aretacijah in deportacijah prekmurskih Judov leta 1944 se je končalo s predajo deportirancev v Čakovcu. Obseg njihove odgovornosti za uničevanje in ropanje judovskega premoženja po izgonu Judov oz. njihovih deportacijah v taborišča smrti bo zelo težko opredeliti. Na voljo imamo namreč le splošne pripovedi o ropanju in krajah premoženja, ne pa tudi jasnih opisov teh dejanj.

Lahko trdimo, da so bile deportacije in holokavst v tem delu današnje Slovenije (torej v Prekmurju) najbolj učinkovite in katastrofalne, saj je bila Hitlerjeva zahteva o dokončnem uničenju Judov tako rekoč v celoti izpolnjena. To je bil prvi korak na poti dokončnega izbrisa prekmurskih Judov iz javne in socialne memorije. »Endlösung« v Prekmurju pomeni učinkovito dejanje, izbris, ki je sinonim za aretacije, izselitve in množične usmrtitve v koncentracijskih taboriščih. Zaradi izjemne učinkovitosti množičnih deportacij, ki so se zgodile v predzadnjem letu druge svetovne vojne, je Slovenija uvrščena med države, ki se »lahko pohvalijo« z neverjetnim uspehom, saj je bilo uničenih 86,6 % Judov. Za Slovenijo je holokavst pomenil izginotje prekmurske in goriške judovske skupnosti. Za drugo dejanje izbrisa iz zgodovinskega spomina je poskrbelo zgodovinopisje – v tem primeru je izbris sinonim za zamolčevanje, spregledovanje, črtanje, odštevanje, neobčutljivost – za nespomin. Če so Nemci poskrbeli, da je Slovenija postala »Judenrein«, smo Slovenci poskrbeli, da je bilo to odrinjeno v stranski rovak spomina in odšteto. Lahko se strinjamo, da so bili prekmurski (in vsi slovenski) Judje na Slovenskem po letu 1945 izbrisani in potisnjeni na rob zgodovinskega spomina. K temu so dodobra pripomogli že omenjeni ukrepi povojnih oblasti, zlasti nacionalizacija premoženja. Pri odvzemu premoženja pa ni bila odločilna nacionalna, verska ali rasna pripadnost, ampak razredna. Po umorjenih prekmurskih Judih v koncentracijskih taboriščih so premoženje dedovali njihovi oporočni ali zakoniti dediči. A ker jih ni bilo, je lastnina avtomatično pripadla »splošnemu ljudskemu premoženju«. Vanj je spadalo tudi premoženje, ki je preseгло zemljiški maksimum po zakonu o agrarni reformi. Zaplenjeno je bilo tudi premoženje nekaterih prekmurskih Judov, ker so bili zaradi nemško zvenceh priimkov razglašeni za osebe nemške narodnosti in razlašeni po že omenjenem odloku predsedstva AVNOJ-a. Med te moramo prišteti tudi tiste, ki so se po letu 1948 izselili v Izrael. K zapisanemu naj dodamo še asimilacijo in prikrto judovsko prisotnost v slovenskem javnem življenju po letu 1945, relativno majhnost judovske skupnosti in ne nazadnje tudi partijsko (ideološko) stigmatizacijo žrtev vojne 1941–1945. Skupaj je bilo doslej na območju Slovenije ugotovljenih 558 žrtev holokavsta, od tega 481 v koncentracijskih taboriščih. Kot poudarja Vida Deželak Barič, je bilo med njimi tudi 69 otrok. Od skupnega števila vseh žrtev holokavsta na Slovenskem jih je bilo 392 iz Prekmurja. Od 481 Judov, kolikor jih je bilo uničenih v koncentracijskih taboriščih, jih kar 430 odpade na taborišče Auschwitz.

Edvard Kardelj (s naočarima) i ostali saradnici sa maršalom Titom

Literatura:

1. Benz, Wolfgang, *Holokavst*, Ljubljana 2000.
2. Hajdinjak, Boris, *Holokavst med Jadranskim in Baltskim morjem. Družini Singer in Kohnstein iz Maribora*, v: *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst*, Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, Maribor 2012.
3. Jelinčič, Klemen, Boeta, *Kratka zgodovina Judov*, Celovec 2009.
4. Luthar, Oto, *Po robovih spomina, Antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti*, ZRC SAZU, Ljubljana 2012.
5. Pančur, Andrej, *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta*, Celje 2011.
6. Toš, Marjan, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, ZRC SAZU, Ljubljana 2012.

Aleksandar Nećak,
bivši predsednik Saveza jevrejskih opština Srbije

JEVREJI U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU 1941 - 1945.

Monstruoznim nacističkim projektom nazvanim "Konačno rešenje jevrejskog pitanja", Jevreji su bili osuđeni na potpuno uništenje. Zastrašujuća je bila sama bit nacističke ideologije: istrebljenje svih pripadnika jevrejskog naroda, bez obzira na njihovo političko ubeđenje, status, društveni položaj i ugled, imovinsko stanje, domovinske zasluge, pol, zdravstveno stanje, godine starosti... To što je neko Jevrejin bio je dovoljan razlog da se izbriše svaki fizički trag njegovog postojanja. Na udaru su bili svi, od nemoćnih staraca do tek rođene nejači. Ubijana su čak i nerođena deca. Nacistička odlučnost da Jevreje zatru do poslednjeg čoveka, izvirala je iz demonskog sujeverja nasleđenog još iz srednjeg veka.

To što danas postojimo i što pripadamo ponosnoj i prosperitetnoj četrnaestmilionskoj jevrejskoj porodici najbolji je dokaz da "konačno rešenje" ne samo da nije moglo biti sprovedeno nego i da svako nasilje zasnovano na ideološkoj i rasnoj mržnji, bez obzira na to o kom se narodu radi, može doneti neopisiva stradanja i patnje, ali da nikada, upravo zbog svog ogoljenog zla, ne može prevladati.

Mnogo nas je stradalo.

Mnogo malo nas je preživelo.

Preživljavali smo i preživeli na razne načine, onako kako je svako od nas u datom trenutku umeo i mogao, onako kako su dozvoljavale okolnosti, dobra sreća i, želim to posebno da naglasim, neki dobri i u svojoj "običnosti" sasvim neobični ljudi, koji su nas, po cenu sopstvenog života, spašavali i sačuvali. Pomogli su nam veličanstveno i nesebično. U trenucima bezumlja krvnika i beznađa stradalnika nije se ugasila iskra ljubavi i samilosti prema ljudskom biću. U svojoj milosrdnoj misiji, naši spasioци, gotovo da su nosili ulogu Božjih poslanika.

Naši sveti spisi kažu da **"onaj ko spase jedan život, kao da je spasao ceo svet."** Da bi sačuvali uspomenu na te moralne divove koji su u najmračnijem periodu evropske civilizacije bili realnost, i da bi u svesti jevrejskog naroda isklesali večni spomenik zahvalnosti prema onima koji su spašavali napaćene Jevreje, Kneset (Izraelski parlament) je 19. avgusta 1953. godine u Jerusalimu **jednoglasno** doneo Zakon

o osnivanju nacionalne institucije Jad vašem. Ovim Zakonom se država Izrael, između ostalog, obavezala da će do kraja vremena, negovati i čuvati uspomenu na **Hasidei Umot HaOlam (Pravednike među narodima u svetu), koji su rizikovali svoj život da bi spasili život Jevrejina.** Mnogi Jevreji su uspeali da prežive i zato što su se masovno uključili i aktivno učestvovali u narodnooslobodilačkom ratu. Naravno da svi Jevreji učesnici narodnooslobodilačkog rata nisu nužno bili komunisti. Da bi se bolje shvatila odluka velikog broja Jevreja, da baš u partizanskim redovima, daju značajan doprinos u borbi protiv nacizma i okupacije svoje zemlje, neophodno je sagledati društveno političke prilike i događanja u predratnoj Jugoslaviji.

Partizani u Boru 1944. – prvi s desna Pavle Šosberger

I pored sticanja građanske ravnopravnosti koja je trebalo da ukine stanje zavisnosti i ograničenje sloboda u Kraljevini Jugoslaviji, Jevreji su i dalje bili izloženi diskriminaciji i napadima, najčešće u štampanim medijima. Vladajuće društveno političke okolnosti, s jedne strane i jak uticaj socijalističkih klubova u Beču i Pragu gde su mladi odlazili na studije, s druge, kao i snažan uticaj cionističkog pokreta koji je bio sve prisutniji u našoj zemlji, pospešio je i oblikovao razvoj jevrejske nacionalne svesti. Pod geslom „naša je budućnost tamo gde nam je bila prošlost“, među pretežno mladim Jevrejima jača ideja da je za sve Jevreje jedino moguće rešenje u obnavljanju jevrejske države u Palestini, na prostoru na kojem je nekada postojala. U svim gradovima u kojima je živeo dovoljan broj Jevreja, osnivaju se razne, sportske, kulturne, humanitarne i druge jevrejske organizacije, koje u osnovi imaju jevrejsko nacionalno obeležje i

baštine jevrejsku tradiciju i jevrejsku kulturu. Jedna od najzapaženijih je svakako bila organizacija Hašomer hacair. Ova organizacija iznedrila je veliki broj cionističkih aktivista, levičara i aktivnih učesnika borbe protiv nacizma i okupacije Jugoslavije.

Istoričar dr Milan Koljanin navodi, oslanjajući se na podatke iz Pinkasa (brošure) jevrejskih opština Jugoslavije, da se u istoriografiji, stav jugoslovenske države prema cionizmu može tumačiti kao odnos obostrane apstraktne i ideološke naklonosti koji je bio koristan obema stranama i pre svega poticao iz političkih interesa da se Jevreji u Jugoslaviji ujedine i udalje od uticaja centara koji su van državnih granica. Mora se imati u vidu da je cionizam imao podršku i Velike Britanije, koja je bila mandatna sila u Palestini i ratni saveznik Srbije. Naravno, britanska podrška je bila u skladu sa britanskim interesima. Stoga se može zaključiti da je i spoljnopolički faktor imao značajan uticaj na odnos jugoslovenske države prema cionizmu i svojim građanima Jevrejima.*

S druge strane, neophodno je ukazati i na činjenicu da je Velika Britanija krajem 1939. i 1940. godine izvršila jak diplomatski pritisak na Vladu Jugoslavije kako bi sprečila pružanje gostoprimstva jevrejskim izbeglicama iz srednje Evrope i onemogućila njihov dalji put za Palestinu. Najbolji, ali nažalost i najdramatičniji primer takve britanske politike je stradanje Jevreja iz takozvanog Kladovskog transporta. Očigledno je da je Velika Britanija, kao mandatna sila u Palestini, u tom periodu bila protiv masovnog useljavanja Jevreja u Palestinu.

Kada govorimo o društveno političkim prilikama i događanjima u predratnoj Jugoslaviji koji su bitno uticali na jevrejsku zajednicu, uočavamo dva perioda, od 1919. do 1932. godine, i od 1933. do 1941.

Pobednici - Winston Čerčil i Josip Broz Tito

U prvom periodu, pod uticajem ideja i saznanja stečenih na studijama u Beču i Pragu, formira se i sazreva nacionalna svest mladih Jevreja. Generalno govoreći, značajnu ulogu ima i osnivanje Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije i brojnih jevrejskih organizacija, sve snažniji cionistički pokret, ali i osećaj nesigurnosti i nelagodnosti zbog narastajućih antisemitskih pojava. Sa porastom nacionalne svesti među Jevrejima raste i broj onih Jevreja koji prilaze međunarodnom radničkom pokretu i postaju istaknuti lideri, kao što su bili Moša Pijade, Oskar Davičo, Albert Vajs, Stjepan Policer i mnogi drugi. Istovremeno, u tom periodu, i vlada i dvor Karađorđevića podražavaju cionističke organizacije u zemlji i na međunarodnom planu. Dodela visokih jugoslovenskih odlikovanja cionističkim liderima i uglednim Jevrejima, kao i sadnja spomen šuma kralja Petra Prvog i kralja Aleksandra Prvog u Palestini, odslikavaju odnos vlade Jugoslavije i dvora Karađorđevića prema Jevrejskoj zajednici Jugoslavije.

Drugi period karakteriše sve prisutnija nacistička ideologija, nastala kao rezultat značajnih političkih i organizacionih promena u Nemačkoj, koje se ogledaju u sinhronizaciji političkog, policijskog i obaveštajnog rada radi postizanja efikasnih rezultata i ostvarenja ciljeva. Tokom vladavine Milana Stojadinovića uspostavlja se saradnja jugoslovenske i nemačke policije. Sklapaju se tajni sporazumi, i pozicionira Kulturbund kao bitan činilac nemačke obaveštajne službe u Jugoslaviji. Folksdojčeri masovno učestvuju u radu nemačke vojne obaveštajne službe, mnogi postaju aktivni pripadnici obaveštajno diverzantskih grupa. Folksdojčeri će odigrati značajnu ulogu u prikupljanju relevantnih podataka o Jevrejima, građanima Jugoslavije, za nemačke obaveštajne službe, kao i u „konačnom rešenju jevrejskog pitanja“ u Jugoslaviji. Za nemačku obaveštajnu službu podjednako značajan bio je i Zbor Dimitrija Ljotića (jedina grupacija koju su okupatori bezuslovno prihvatili kao pouzdanog saveznika), kao i čitav niz kolaboracionista (čije bi nabiranje uzelo mnogo prostora), koji su bili viđene ličnosti iz političkog, kulturnog i javnog života Jugoslavije i aktivni učesnici Krausove obaveštajne mreže (ss-major Karl Kraus, tvorac glavnog obaveštajnog centra za Jugoslaviju).

Pred kraj ovog perioda Vlada donosi antijevrejske uredbe. Narasta antijevrejska propaganda, koja se ispoljava u svim mogućim vidovima i koju finansiraju razne nemačke institucije u Jugoslaviji. Pored niza novina i časopisa sa antijevrejskim sadržajem objavljuju se izdanja „Protokoli sionskih mudraca“ i slično.

Rehabilitovan - Knez Pavle Karadorđević.
„Istoričari“ pokušavaju da rehabilituju i
njegovu politiku

prihvate tu političku opciju. Komunistička partija i revolucionarni radnički pokret, jedini otvoreno ustaju u beskompromisnu borbu protiv nacizma. Jevreji, nacističkom ideologijom određeni za potpuno uništenje, poklanjaju poverenje komunistima i pomenutim revolucionarnim radničkim pokretima i u njihovoj borbi i ideologiji prepoznaju elemente slobode, jednakosti i ravnopravnosti o kojima su vekovima sanjali i obećanje svetlije budućnosti za njih i sve građane Jugoslavije u budućoj zajedničkoj državi za koju se vredi izboriti. Već u tom predratnom periodu veliki broj Jevreja prilazi revolucionarnom radničkom pokretu.

Kapitulacijom Jugoslavije 17. aprila 1941. počinju se provoditi mere za potpuno uništenje Jevreja prema unapred pripremljenoj proceduri, koja se pokazala uspešnom u ostalim okupiranim zemljama sa jevrejskom populacijom: registracija, obeležavanje, pljačka, deportovanje i konačno ubijanje Jevreja. Veoma brz slom Jugoslavije, izazvao je među njenim građanima osećaj neorganizovanosti i dezorijentacije. Osim pomenutih osećanja neizvesnosti i straha koji su prateće pojave svakog ratnog sukoba, Jevreji su gotovo trenutno bili postavljeni pred najteža iskušenja koja su bila posledica opšteprihvaćenih mera nacističke ideologije.

Malobrojna Komunistička partija Jugoslavije, koja je tada imala svega 12.000 članova, u želji da pripremi i omasovi ustanak protiv okupatora, poziva sve građane, bez obzira na njihovu političku, nacionalnu ili versku pripadnost da se pridruže jedinstvenom frontu otpora protiv okupatora. Tako formulisan poziv prozvao je i Jevreje koji nisu bili komunisti, oni su ga prepoznali i odazvali mu se. U vrlo nepovoljnim okolnostima, svi Jevreji nalazili su se na spiskovima nemačke policije, u uslovima otežanog kretanja, uveden je policijski čas, u strahu od odmazde nad svojim porodicama, Jevreji se svedjelo uključuju u pokret otpora i ustanak. Ovi otežani uslovi svakako su uticali na to da njihovo učešće u pokretu otpora ne bude još veće.

Na ovom mestu bi trebalo pomenuti da je i pukovnik Dragoljub Mihailović prvobitno izneo predlog reorganizacije jugoslovenske vojske po principu vojnički homogenih nacionalnih jedinica. Mihailovićevu koncepciju otpora određivale su nacionalistička ideologija, političke perspektive i tradicija četničkog ratovanja. Izrazito srpski nacionalizam četnika ograničavao je krug delo-

Istine radi, treba reći da je postojala zabrana širenja ovog najpoznatijeg falsifikata, ali da se i pored nje ova knjiga mogla kupiti u ondašnjim knjižarama. (Danas je, takođe, na snazi slična zabrana, ali se i danas, kao i tada, Protokoli sionskih mudraca nesmetano prodaju u „boljim“ knjižarama u Srbiji).

Vlada Milana Stojadinovića kao i vlada Cvetković – Maček dozvoljavale su i omogućavale formiranje i rad raznih nacističkih organizacija i nacističko delovanje folksdojčera.

U tom periodu počinju progoni Jevreja u Austriji, Nemačkoj, Poljskoj, Čehoslovačkoj i mnogi Jevreji, bežeći od nacizma, u pokušaju da spasu porodice, postaju izbeglice.

Veliki broj jevrejskih izbeglica dolazi u Jugoslaviju na svom putu ka Palestini i ostalim bezbednim odredištima, i biva prihvaćen i zbrinut od strane Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije. Za neke političare ali i za jedan deo tadašnje jugoslovenske javnosti, pojava velikog broja izbeglica bila je dovoljan razlog za stvaranje antijevrejskog raspoloženja i organizovanje raznih antijevrejskih manifestacija. Sa narastajućim nacizmom u Austriji i Češkoj, jevrejski studenti vraćaju se u Jugoslaviju. Njihov povratak i širenje ideja stečenih na studijama u Pragu i Beču, da će pobeda socijalizma doneti i rešenje jevrejskog pitanja, uticala je na mnoge ovdašnje Jevreje da u datim uslovima

Četnička karta iz novembra 1941. štampana na srpskom i
nemačkom u cilju boljeg razumevanja sa okupatorom

vanja njihovog otpora na Srbiju i one oblasti u kojima su prevashodno živeli Srbi.**

U predratnoj Jugoslaviji, prema popisu iz 1931. godine, živelo je 68.405 Jevreja. Proračunima, uz korišćenje statističkih metoda, podataka iz jevrejskih opština i podataka iz ostalih raspoloživih izvora, došlo se do cifre od 77.485 Jevreja koji su pred sam rat živeli u u Jugoslaviji, dok se u knjizi dr Jaše Romana pominje broj od oko 82.000 Jevreja. Bilo kako bilo, Jevreji su činili ispod 0.5% (0,46% - 0,49%) ukupnog stanovništva Jugoslavije. Tako mala jevrejska zajednica dala je značajan doprinos u borbi protiv nacizma i u borbi za oslobođenje svoje domovine Jugoslavije.

Ukupno je u partizanskim jedinicama aktivno učestvovalo 4.572 Jevreja, a živote je dalo 1.318. *** Na prvi pogled, ova brojka ne izgleda naročito značajna, ali ako se uzme u obzir ukupan broj Jevreja koji su živeli u Jugoslaviji, a uspeli da izmaknu progonu i deportacijama, onda je postotak onih koji su učestvovali u narodnooslobodilačkom ratu veliki. Partizanski pokret je bio prvi organizovani oružani otpor u okupiranoj Evropi, a s ponosom treba istaći da je mala jevrejska zajednica iznedrila deset narodnih heroja, četrnaest generala i 150 nosilaca Partizanske spomenice 1941.

Dragoljub Mihailović – Sud u Srbiji odlučuje da li će i on postati antifašista

Postoje dva, rekao bih dijametralno suprotstavljena mišljenja, o razlozima učešća Jevreja u partizanskim jedinicama. Jedni smatraju da su se Jevreji uključivali u narodnooslobodilački rat da bi se spasili od genocida i ostali živi. Drugi su uvereni da su se Jevreji opredelili za borbu protiv nacizma i borbu za oslobođenje zemlje iz ideoloških razloga, kao i iz moralnih obaveza prema državi čiji su građani bili. U prilog mišljenju da su se Jevreji iz ideoloških razloga uključili u borbu protiv nacizma i borbu za oslobođenje zemlje, navodi se da je veliki broj Jevreja bio uhapšen i osuđen već na samom početku ustanka, da je najveći broj Jevreja koji su se uključili u ustanak pripadao po svom opredeljenju predratnim komunistima, kao i da je veliki broj njih učestvovao u organizovanju samog ustanka.***

Bez obzira na gore navedene stavove, nesporno je da je učestvovanje u borbi protiv nacizma i za oslobođenje države bila časna privilegija. I danas, kao onda, naša moralna, civilizacijska i društvena obaveza jeste da se svrstamo u redove onih koji čuvaju i brane antifašističke vrednosti, a naša zavetna obaveza je da u borbi protiv povampirenog nacizma učinimo sve što je u našoj moći da se više nikada i više ni na kome mestu ne ispolji zlo, koje je sa lica zemlje gotovo zbrisalo čitav naš narod.

* Dr. Milan Koljanin, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941.*

** Valter Manošek: *Holokaust u Srbiji, Vojna okupaciona politika i uništenje Jevreja 1941 - 1942*

*** Dr. Jaša Romano: *Jevreji Jugoslavije 1941 – 1945 Žrtve genocida i učesnici narodno oslobodilačkog rata.*

SPISAK PRAVEDNIKA PO REPUBLIKAMA JUGOSLAVIJE sa godinama dodeljivanja medalja

SRBIJA

1. Andeselić Marija - 1993.
2. Andeselić Natalija - 1993.
3. Andeselić Vera - 1993.
4. Arandelović Čoaš Vera - 1991.
5. Arsenijević Ljubivoje - 2000.
6. Arsenijević Vujka - 2000.
7. Arsenijević Milje - 2000.
8. Baić Klara - 2007.
9. Benčević Antun - 1994.
10. Blendić Đorđe - 1992.
11. Blendić Mitra - 1992.
12. Blendić Jovan - 1992.
13. Blendić Nikola - 1992.
14. Blendić Nikolica - 1992.
15. Bogićević Mijajlo - 2009.
16. Bogićević Milica - 2009.
17. Bondžić Borivoje - 1980.
18. Bondžić Grozdana - 1980.
19. Botić Radovan - 1989.
20. Bradić Sava - 1994.
21. Bradić Jovana - 1994.
22. Čvijović Mira - 1994.
23. Čanadi Mariška - 1995.
24. Dudaš Paljo - 1995.
25. Dudaš Ana - 1995.
26. Đonović Radovan - 1983.
27. Đonović Rosa - 1983.
28. Došević Adanja Dara - 1998.
29. Đurković Aleksandar - 1999.
30. Glavaški Jelena - 1987.
31. Gligorijević Milan - 1996.
32. Imeri Mihaljić Hajrija - 1991
33. Jakić Ana - 2001.
34. Janošević Katica - 1964.
35. Jovanović Bogdan - 1968.
36. Jovanović Desanka - 1968.
37. Jovanović Nemanja - 1968.
38. Jovanović Nada - 1968.
39. Jovanović Danica - 1993.
40. Jovanović Olga - 1993
41. Jovanović Mileva - 1993
42. Jovanović Dušan - 2006.
43. Jovanović Pero - 1993.
44. Jovanović Stanko - 1967.
45. Jovanović Ljubinka - 1967.
46. Jovanović Tihomir - 1992.
47. Jovanović Milka - 1992.
48. Kamenko Raca (dosije 11905)
49. Kirec Miroslav - 1990.
50. Knežević Slobodan - 1980.
51. Knežević Milenija - 1980.
52. Knežević Vojislav - 2013.
53. Kostić Ljubomir - 1997.
54. Kostić supruga? - 1997.
55. Kostić Dragoslav - 1997.
56. Kostić Bosiljka - 1997.

57. Kovanović Divna - 1999.
58. Kozarski Julis - 1994.
59. Kozarski Stevo - 1994.
60. Kozarski Bato - 1994.
61. Kozarski Olga - 1994.
62. Kudlik Bela - 1987.
63. Kudlik Katarina - 1987.
64. Lepčević Mileta - 1978.
65. Ljubičić Lazar - 1994.
66. Ljubičić Mila - 1994.
67. Macašović Ana - 1998.
68. Macašović Ištvan - 1998.
69. Mandušić Ljubica - 2007.
70. Marinković Đorđe - 1996.
71. Marinković Stanka - 1996.
72. Marković Levec Martina - 2000.
73. Milenković Ljubo - 1999.
74. Milenković Svetozar - 2002.
75. Milenković Vida - 2002.
76. Milharčić Lujza - 1985.
77. Mladenović Biserka - 1999.
78. Mladenović Vladimir - 1999.
79. Nikolić Raša - 1995.
80. Novaković Krsta - 2003.
81. Panić dr Svetozar - 1993
82. Panić Angelina - 1993
83. Pašćan Nadežda - 1994.
84. Pejić dr Mirko - 1986.
85. Pejić Nevenka - 1986.
86. Pejić Aleksandar - 1986.
87. Petrović Aleksandar - 2002.
88. Petrović Kosa - 2003.
89. Popović Đorđe - 1999.
90. Popović Marija - 1999.
91. Popović Predrag - 2001.
92. Prica Spasenije - 1991.
93. Protić Simeon - 2009.
94. Protić Miroslava - 2009.
95. Puncuh Franjo - 2004.
96. Ranković Jelica - 2007.
97. Rašić Veljko - 2006.
98. Rašić Helena - 2006.
99. Reznicić Arslan - 2008.
100. Sagmajster Laslo - 1988.
101. Sagmajster Julijana - 1988.
102. Stamenković Jelenko - 2005.
103. Stamenković Ljubica - 2005.
104. Stefanović Mile - 1992.
105. Stefanović Svjetličić Mileva - 1992.
106. Stojadinović dr Miloslav - 1966.
107. Stojadinović Zora - 2001.
108. Stojanović Andrei - 2001.
109. Stojanović Katarina - 2001.
110. Stojanović Đorđe - 2000.
111. Stojanović Randel - 2009.
112. Stoković Dragutin - 1996.

113. Stoković Živka - 1996.
114. Stoković Vasović Radmila - 1996.
115. Tabaković dr Pavle - 1978.
116. Todorović Mita - 1995.
117. Todorović Kruna - 1995.
118. Todorović Živojin - 1995.
119. Todorović Radmila - 1995.
120. Tomić Marija - 2009.
121. Tošić Milorad - 1978.
122. Trajković Dragoljub - 2009.
123. Tumpej Andrej - 2001.
124. Zdravković Predrag - 1980.
125. Zdravković Stana - 1980.
126. Vasić Predrag - 1994.
127. Veljković Zlata - 1999.
128. Veljković Miroslav - 1999.
129. Veljković Cila - 1999.
130. Žamboki Pal - 1995.

HRVATSKA

131. Antunac Ivan - 1999.
132. Barić Nevenka - 2001.
133. Bartulović Dragica - 1965.
134. Bartulović Olga - 1965.
135. Bauer Branko - 1992.
136. Bauer Čedomir - 1992.
137. Bedrica Mate - 1989.
138. Belajec Ivana - 2003.
139. Belić Jozefina - 2004.
140. Beritić Gina - 1994.
141. Beritić Tihomil - 1994.
142. Buterin Mate - 1984.
143. Car Karlo - 1997.
144. Car Marija - 1997.
145. Carnelitti Alfred - 1984.
146. Carneluti Mario - 1984.
147. Carneluti Vera - 1984.
148. Črndić Anka - 2005.
149. Čargonja Bela - 1999.
150. Dolinar Boris - 1993.
151. Dolinar Žarko - 1993.
152. Ercegović Miho - 1997.
153. Ercegović Velimir - 1997.
154. Filipović Krista - 1975.
155. Filipović Marijan - 1975.
156. Fuchs Ruža - 1989.
157. Fulgosi Ante - 2001.
158. Gjerek Agata - 2000.
159. Guina Marica - 1995.
160. Hocenski Franjo - 1999.
161. Hocenski Milica - 1999.
162. Horvat Pavao - 1965.
163. Hrnkas Jozo - 2011.
164. Hrnkas Katica - 2011.
165. Jagodić Jozo - 2011.
166. Janković Stjepan - 1997.

167. Jerbić Milan - 2011.
168. Jesih Dragutin - 1992.
169. Jurić Andrija - 1989.
170. Jurić Nikola - 1989.
171. Jurin Cecilija 1989.
172. Jurin Karitas - 1989.
173. Kalogjera Ante - 2001.
174. Kalogjera Jakša - 2001.
175. Kohn Anka - 1999.
176. Kovačević Ana - 2001.
177. Kovačević Franjo - 2001.
178. Kovačević Katarina - 2001.
179. Kovačević Katarina - 2001.
180. Kovačević Marija - 2001.
181. Kovačević Pavao - 2001.
182. Kovačević Petar - 2001.
183. Kovačić Hedviga - 2001.
184. Kovačić Vinko - 2001.
185. Krtić Frano - 1998.
186. Kumrić Ivka - 1998.
187. Kumrić Toma - 1998.
188. Lang Ljubica - 2003.
189. Lončar Darko - 1999.
190. Lončar Ankica - 1999.
191. Malčić Juca - 1988.
192. Merlić Tomislav - 2008.
193. Neumann Olga - 2002.
194. Obradović Ida - 1992.
195. Obradović Olga - 1992.
196. Oružec Đuro - 2004.
197. Oružec Kata - 2004.
198. Oštrić Anka - 1984.
199. Pavlović Amadeja - 2008.
200. Peternel Đurđa - 2004.
201. Podolski Štefanija - 2006.
202. Pirović Marija - 1989.
203. Poklepović Andrija - 1996.
204. Prašek Calczyńska Bronisława - 1985.
205. Prašek Vlado - 1985.
206. Pribilović Josip - 2001.
207. Radonić Ankica - 1989.
208. Radonić Jakov - 1989.
209. Roić Boris - 2004.
210. Roter Rudi - 2004.
211. Rousal Vera - 1994.
212. Roth August- 2001.
213. Roth Branka - 2001.
214. Roth Duška - 2001.
215. Schmidlerher Drago - 2011.
216. Schmidlerher Draga - 2011.
217. Silobrić Mihovil - 1996.
218. Sopianac Franjo - 1995.
219. Sopianac Ivan - 1997.
220. Sopianac Lela - 1997.
221. Šiljeg Pera - 2001.
222. Šiljeg Stanko - 2001.
223. Štefan Lujko - 1992.
224. Štefan Živković Ljubica -1992.
225. Taborski Emanuel - 1995.

226. Taborski Mandica - 1995.
227. Ujević Mate -1994.
228. Valentinčić Ludvig - 2003.
229. Valentinčić Vera - 2003.
230. Vranetić Ivica - 1970.
231. Vuković Dane - 2003.
232. Vuković Ante - 2003.
233. Žagar Ljuba - 1994.

BOSNA

234. Begić Mauricette - 1991.
235. Begić Midhat - 1991.
236. Beširević Zekira - 2000.
237. Blagojević Ljubo - 1998.
238. Božić Marko - 1989.
239. Brkić Anđelka - 1996.
240. Deletis Ratimir - 1989.
241. Eberhardt Rozika - 1995.
242. Eberhardt Josip - 1995.
243. Fazlinović Hasija - 1980.
244. Fazlinović Sulejman - 1980.
245. Griner Franjo - 1992.
246. Griner Lidija - 1992.
247. Hardaga Bachrija - 1984.
248. Hardaga Izet - 1984.
249. Hardaga Mustafa - 1984.
250. Hardaga Zeineba - 1984.
251. Hatibović Rezak - 1984.
252. Habitović Sulejman - 1984.
253. Jakovljević Anđa - 1992.
254. Kapetanović Šemso - 2001.
255. Kapetanović Esmā - 2001.
256. Kapetanović Hasna - 2001.
257. Kapetanović Vasva - 2001.
258. Kapetanović Sultanija - 2001.
259. Komljenović Borislav - 1995.
260. Komljenović Borjana - 1995.
261. Komljenović Ljeposava - 1995.
262. Korkut Derviš - 1994.
263. Korkut Serveta - 1994.
264. Kraljević Ada - 1992.
265. Kraljević Ivo - 1992.
266. Kuković Olga - 1994.
267. Latal Andrija - 2006.
268. Milosević Vid Andrija -1997.
269. Milošević Anto - 1997.
270. Perkušić Gavro - 1999.
271. Pozder Salih - 1996.
272. Pozderac Nurija - 2013.
273. Pozderac Devleta - 2013.
274. Ristić Risto - 1994.
275. Sadik Ahmed Saralop - 1984.
276. Saračević Elza - 1994.
277. Saračević Ferid - 1994.
278. Saračević Sead -1994.
279. Saračević Emira - 1994.
280. Števanović Bogoljub - 1998.
281. Šebek (Krajina) Zora - 1995.
282. Šober Dragoje Roza - 2000.
283. Till Adam - 1995.

SLOVENIJA

284. Breskvar Ivan - 1998.
285. Žun Uroš - 1975.
286. Zupančič Ivan - 2001.
287. Zupančič Ljubica - 2001.

MAKEDONIJA

288. Altiparmak Boris - 1989.
289. Altiparmak Vaska - 1989.
290. Čekada Smiljan - 2010.
291. Hadži Mitkov Todor - 1976.
292. Hadži Mitkov Pandora - 1976.
293. Pičulin Zora - 1975.
294. Ribarev Trajko - 1976.
295. Ribarev Dragica - 1976.
296. Siljanovski Bogoja - 1989.
297. Todorov Aleksandar - 1980.
298. Todorov Blaga - 1980.

CRNA GORA

299. Zanković Petar - 2006.

JEVREJI NARODNI HEROJI JUGOSLAVIJE

Moša Pijade

Drago Štajnberger Adolf

Robert Domani

Voja Todorovic Lederer

Nisim Albahari

Ovadija Estreja

Pavle Pap

Isidor Isa Baruh

Pavle Štajner

Elijas Engel

REČNIK MANJE POZNATIH POJMOVA

- Aušvic - logor smrti u Poljskoj
- Banjica - koncentracioni logor u Beogradu
- Bergen-Belzen - koncentracioni logor u Nemačkoj
- Crvena armija - vojska Sovjetskog Saveza
- Crveni krst - Bubanaj - koncentracioni logor u Nišu
- četnik - pripadnik dobrovoljačkih borbenih jedinica tokom turske vladavine na tlu Srbije. Nažalost, slavno ime je ukaljeno zločinima, između ostalih i nad srpskim narodom i saradnjom sa nemačkim okupatorom tokom Drugog svetskog rata
- Cvetković Dragiša - predsednik vlade Kraljevine Srbije koji je potpisao sramne zakone kojima se ograničavaju prava Jevreja, takođe potpisao Trojni pakt sa Nemačkom
- dušegupka - specijalno vozilo kojima su Jevreji prebacivani do stratišta. U Beogradu su odvoženi od logora Sajmište do Jajinaca gde su tokom vožnje bivali ugušeni izduvnim gasovima
- Folksdojčer - domaći Nemci, građani Jugoslavije nemačkog porekla koji su živeli u Vojvodini
- Gestapo - zvanična tajna policija nacističke Nemačke
- HaNoar HaCioni - cionistička omladina
- HaŠomer HaCair - cionistički pokret za odlazak u Palestinu
- Jasenovac - najsuroviji logor smrti u Evropi. Nalazio se na teritoriji Nezavisne države Hrvatske
- Juden Frei - očišćeno od Jevreja, izraz kojima su Nemci tokom Drugog svetskog rata saopštavali komandi u Berlinu da su poubijali sve Jevreje u pojedinim državama. Srbija je bila druga koja je proglašena za "Juden frei"
- Kosovo i Metohija - južna srpska pokrajina
- Krajskomandatura - okružna komanda nemačke vlasti tokom Drugog svetskog rata na porobljenim teritorijama
- Kulturbund - Kulturno prosvetni savez osnovan 1920. Postao špijunsko leglo nacističke Nemačke na tlu Kraljevine Jugoslavije
- Lazaristi - Misionarska družba koju je osnovao sv. Vinko Paulski, rođen 1581. godine u Francuskoj. Po svom središtu u Parizu (Dom sv. Lazara) misionari su i dobili ime »lazaristi«.
- Ljotićevci - oružana jedinica srpske profašističke partije Jugoslovenski narodni front ZBOR Dimitrija Ljotića
- Mauthausen - logor smrti za Jevreje u Austriji
- NDH - tzv. Nezavisna država Hrvatska, fašistička tvorevina nastala posle okupacije Jugoslavije od strane Nemačke 1941. godine
- Nedić Milan - predsednik vlade u porobljenoj Srbiji, odgovoran za hapšenje Jevreja i sprovođenje u logore pod nemačkom kontrolom
- NOB - Narodno oslobodilački pokret pod vođstvom Josipa Broza Tita
- Numerus Clausus - ograničenja kojima su Jevrejima bila oduzeta određena građanska prava
- Partizan - član antifašističkog pokreta
- Pavelić Ante - predsednik vlade ustaške tvorevine Nezavisne države Hrvatske 1941 - 1945.
- peta kolona - sradnici okupatora svih boja
- redarstvo - policija u NDH
- Sajmište - logor na zemunskoj strani reke Save u koji su deportovani Jevreji
- Sremski front - poslednji front na tlu Jugoslavije gde se vođene teške borbe se Nemcima koji su se povlačili sa njene teritorije
- SS-ovci - naoružani pripadnici nacističke partije Adolfa Hitlera
- Stara Gradiška - logor u NDH, sastavni deo kompleksa logora Jasenovac. U njemu su uglavnom bili smešteni žene i deca. Nema preživelih iz tog logora
- Topovske šupe - sabirni logor za Jevreje u Beogradu, nalazio se u delu Beograda poznatom pod nazivom Autokomonda
- Trojni pakt - pakt tri države: Nemačka, Italija i Japan
- ustaše - pripadnici fašističkog pokreta u Hrvatskoj
- Uzička republika - prva oslobođena teritorija u porobljenoj Evropi. Formirali je Titovi partizani
- Vermaht - nemačka vojska od 1935 do 1945.
- Zbor - fašistički pokret Dimitrija Ljotića formiran 1935. Tokom rata aktivno saradivao sa Nemcima. Pred kraj rata se udružili sa ostalim izdajničkim formacijama, četnicima Draže Mihailovića, Pavelićevim ustašama, Nedićevom policijom i ostalim kolaboracionistima
- zemunica - sklonište za ljude ukopano u zemlju
- žandar - pripadnik policije
- žandarmerija - deo policije
- žuta traka - oznaka koju su Jevreji morali da nose tokom Drugog svetskog rata

KATALOG POSTAVKE PANOA
“PUTUJUĆA IZLOŽBA O DOBRIM LJUDIMA”

PUTUJUĆA IZLOŽBA O DOBRIM LJUDIMA

Bujanje antisemitizma u Jugoslaviji

Adolf Hitler, novopostavljeni kancelar, prima čestitke od predsednika Paula fon Hindenburga, Berlin, 30. januar 1933.

DOLASKOM HITLERA NA VLAST U NEMAČKOJ 1933. DOLAZI DO PORASTA ANTISEMITIZMA U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI

Januara 1935. formiran je pro-fašistički i jasno antisemitski pokret „ZBOR“ pod vođstvom Dimitrija Ljotića i idejnim uticajem Nikolaja Velimirovića

„Sva moderna gesla evropska postavili su Židi, koji su Hrista razapelili: i demokratiju, i štrajkove, i socijalizam, i ateizam, i toleranciju svih vera, i pacifizam, i sveopštu revoluciju, i kapitalizam, i komunizam. Sve su to izumi Židova, odnosno njihova oca đavola.“

N. Velimirović: „Reči srpskom narodu kroz tamnički prozor“

„Führer vodi borbu koja služi na korist celom čovečanstvu. Bog je poslao nemačkom narodu jednog dalekovidnog Führera. Mi verujemo njegovoj iskrenoj reči“.

Patrijarh Varnava o Hitleru i borbi protiv „internacionalnih Jevreja“, „Glasnik Srpske pravoslavne Patrijaršije“ 1937.

Inspirisani ovakvom retorikom, zaboravljajući značajno učešće Jevreja u pobedi Srbije u Prvom svetskom ratu, sve češće se objavljuju antisemitski napisi u jugoslovenskim novinama

Jugoslovenski ministar inostranih poslova Anton Korošec izjavio je u septembru 1938. godine da u "Jugoslaviji jevrejsko pitanje ne postoji", a da jevrejske izbeglice iz nacističke Nemačke u ovom trenutku nisu dobrodošle u Jugoslaviju. Decembra 1938. jedini Jevrej u Senatu, vrhovni rabin Isak Alkalaj bio je izbačen na zahtev premijera Milana Stojadinovića.

Milan Stojadinović, Aca Stanojević, Anton Korošec, Mehmed Spahić

Pavle Karadžević i Hermann Goering Jun 1939.

UOČI POČETKA DRUGOG SVETSKOG RATA JUGOSLAVIJA SE SVJE VIŠE Približava Nemačkoj

Pavle Karadžević i Adolf Hitler Jul 1939.

Bujanje antisemitizma u Jugoslaviji

ANTISEMITSKIE UREDBE, BEOGRAD,
5 OKTOBAR 1940.

ZAGREB, petak 11. oktobra 1940.

Deklaracija

Kraljevska vlada donijela je dvije Uredbe, koje se odnose na Židove. Jednom se Uredbom židovskoj deci, zato što su židovska, ograničava pravo pohađanja srednjih i viših škola. Drugom se vlaštimu daje pravo, da iz jedne privredne grane isključe Židove zato što su Židovi.

[...]

Ništa na ovom svijetu ne može u očima onih što pravredno misle i osjećaju i koji u porijeklu čovjeka ne vide zločin ni inferiornost, da ponizi židovsku zajednicu.

SAVEZ JEVREJSKIH VJEROISPOVEDNIH OPĆINA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

Predsjednik: Fridrih Pops, Potpredsjednici: Dr. Marko Horn, Dr. Elemir Kalmar

RABINSKI SINOD KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

Vrhovni rabin: Dr. Isak Alkalaj, Nadrabin: Dr. Gavro Schwarz, Nadrabin: Dr. Moric Levi

BUNT NARODA POVODOM POTPISIVANJA
TROJNOG PAKTA I VOJNIH PUČ

Na osnovu predloga Kneza Pavla i krunskog saveta Vlada donosi odluku o potpisivanju Trojnog pakta.

Demonstracije ispred nemačkog Kulturnog centra - „Kulturbund“, Beograd, Pozorišni trg, 27. Mart 1941.

Narod na ulicama glavnog grada Beograda posle puča

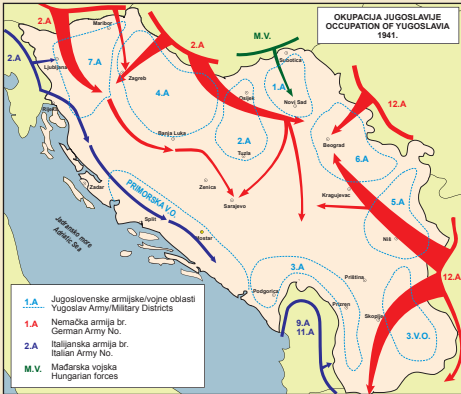

PUTUJUĆA IZLOŽBA O DOBRIM LJUDIMA

Okupacija Jugoslavije

Kao znak odmazde zbog obaranja vlade koja je potpisala Trojni pakt, Nemačka i Italija izvršile su napad na Jugoslaviju 6. Aprila 1941, bez objave rata.

U zavisnosti od otpora i raspoloženja građanstva zavisio je i stepen dejstava sila osovine. U pojedinim mestima nemačka vojska dočekanja je kao oslobodilačka.

Maribor

Zagreb

Vinkovci

Niš

Nemci i Italijani su napad na Jugoslaviju započeli bombardovanjem Beograda i Splita 6. Aprila 1941.

U opštem rasulu koje je zahvatilo jugoslovensku vojsku širom Srbije, nemački vojnici razoružavali su kraljevske jedinice. U zarobljeništvo je odvedeno preko 200.000 vojnika i oficira. Dok se vojska predavala širom Jugoslavije, Kralj i Vlada su se nalazili u Nikšiću, Crna Gora, gde je 13. aprila održana poslednja sednica Vlade pred bežanje iz zemlje.

Beograd u ruševinama

Oštećena zgrada Narodne banke u Splitu

Predaja naoružanja i opreme, Kosovska Mitrovica, april 1941.

Vozila verovatno ostavljena prilikom bekstva do Nikšića. Selo Rogatica, Bosna

Kralj Jugoslavije, Petar II Karadorjević u najtežoj situaciji za narod je napustio svoju zemlju.

Nacistička Nemačka 1941. godine, nakon osnivanja Nezavisne Države Hrvatske, postavila je za vladajuću stranku „Ustaša - Hrvatski oslobodilački pokret“, profašistički pokret vezan za italijanski fašizam i Vatikan, koji je Ante Pavelić osnovao 1929.

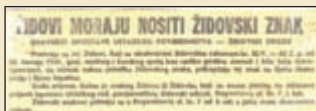
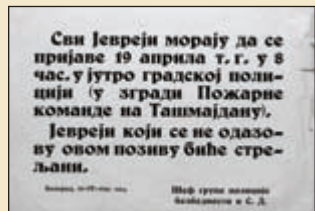
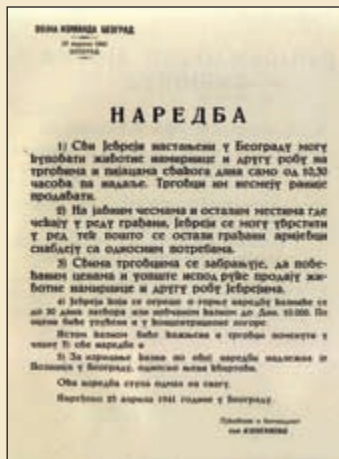
Ostatak Jugoslavije podelile su između sebe Nemačka, Italija, Mađarska i Bugarska.

PUTUJUĆA IZLOŽBA O DOBRIM LJUDIMA

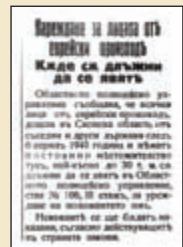
Prve mere protiv Jevreja

PAŽNJA - zabranjen ulaz za Jevreje - kupalište Bačvice Split

Uputstvo za lica jevrejskog porekla. Gde su dužni da se jave.

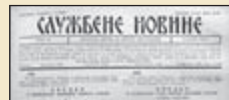
Okruzna policijska uprava obaveštava, da sva lica jevrejskog porekla, došla u Skopsku oblast iz susednih i drugih država posle 6. Aprila 1941. godine i nemaju stalno prebivalište u njoj, najkasnije do 30. ovog meseca dužni su da se jave Okružnoj policijskoj upravi... Oni koji se ne budu javili biće kažnjeni, saglasno važećim u zemlji zakonima.

NARODNE NOVINE
Službeni list nezavisne države Hrvatske

UREDBA O PRIPADANJU IMOVINE JEVIJEJA SRBIJI

ZAKONSKA ODREDBA

O podržavljanju imetka Židova i židovskih poduzeća
U svrhu obnove narodne privrede može Državno ravnateljstvo za ponovu svojom odlukom podržaviti imetak svakog Židova kao i svako židovsko poduzeće uz naknadu ili bez naknade u korist NDH ili u korist Državnog ravnateljstva za ponovu...

Imovina onih Jevreja, koji su 15 aprila 1941 bili državljani Kraljevine Jugoslavije ili bili bez državljanstva, ako se nalaze na srpskom području, pripada Srbiji bez ikakve naknade...
26. avgust 1942. Beograd, Predsednik Ministarskog saveta, Milan Đ. Nedić s. r.

PRISILNI RAD, POTOM INTERNIRANJE U LOGORE ŠIROM JUGOSLAVIJE

Senta, Beograd, Zemur

PUTUJUĆA IZLOŽBA O DOBRIM LJUDIMA

Deportacija Jevreja u logore

Crveni krst, Niš

Jasenovac

Stara Gradiška

Judenlager Semlin (Zemun)

SPASAVANJE JEVREJA

Suočeni sa sistematskim ubijanjem Jevreji traže spas u italijanskoj okupacionoj zoni, pristupaju partizanima, beže u Budimpeštu, sakrivaju se na teritorijama pod okupacijom...

Geršon Kapon, stigao je do Splita sa lažnom školskom legitimacijom koju je dobio od direktora Prve beogradske gimnazije, Spasenija Price.

Spasenije Price

Članovi Hašomer Hacaira, jevrejske socijalističke omladine, kolektivno su prilazili partizanskom pokretu; Sarajevo, Zemun...

Dr. Roza Papo (u sredini), prva žena general Jugoslovenske narodnooslobodilačke vojske, Guča 1944.

Član Hašomer Hacaira, prvoborac Danilo Fogel, 1944.

Posle kapitulacije Italije 1943. Jevreji iz logora na Rabu sami su razoružali italijansku logorsku stražu. Od logoraša je formiran partizanski Rapski bataljon.

Obostrano zadovoljstvo: Jevreji ispred logora sa Italijanima - dojučerašnjim tamničarima

Novosadska racija, januar 1942.

Deportacija Jevreja Makedonije u Treblinku: Skopje – Monopol mart 1943.

VEĆINA JEVREJA NIJE IZBEGLA STRADANJE

Plan Subotice iz 1943. (detalj, Istorijski arhiv Subotice, Kartografska zbirka br. 3-2-1-40) Označene ulice koje su ulazile u područje geta.

Beg kolaboracionista

Kada je postalo jasno da je Nemačka poražena, u želji da se predaju saveznicima i izbegnu odgovornost za zločine koje su počinili tokom rata, počeli su kolaboracionisti krajem 1944. godine beg ka Operativnoj zoni Jadran. Saveznici su mnoge zaštitili, ali većinu su isporučili novim vlastima.

Lav Rupnik i Ervin Rösener (osuđeni na smrt 1946.) i Gregorij Rožman

Blajburg: ustaše, četnici, domobrani, belogardejci - pravda bez suđenja

ONI SU IZBEGLI DA ODGOVARAJU

"Anglo-američke okupacione vlasti ne predaju Jugoslaviji najvećeg ratnog zločinca Pavelića pod izgovorom da ne mogu da ga nađu. -Vi biste, mister Pavelić, ipak mogli da se manje vidate kad znate da imam najstrožije naređenje da vas ne nađem." (Karikatura Pjera, 9.3.1947.)

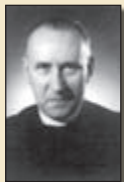
Ljotičevci i Četnici, Slovenija 1945.

Ljotičevci pozdravljaju Episkopa Nikolaja Velimirovića i Momčila Đujića na njihovom putu

za Goricu, gde je 24. 4. 1945. sahranjen Dimitrije Ljotić posle stradanja u saobraćajnoj nesreći blizu Ajdovščine dan ranije. Posmrtno slovo ispred odra održao je Episkop Nikolaj

PACOVSKI KANALI I VATIKAN

Organizator izdavanja lažnih dokumenata Krunoslav Draganović

Zavod Svetog Jeronima iz Rima, pod jurisdikcijom Vatikana, izdavao je posle rata lažna dokumenta ustašama i tako im omogućio da izbegnu suđenja za ratne zločine.

OSLOBOĐENJE JUGOSLAVIJE

Slavko Goldstein (prvi s leva)

U Narodnooslobodilačkom ratu učestvovalo je ukupno 4572 Jevreja (poginulo 1318). To je procentualno više od bilo koje etničke ili verske grupe u Jugoslaviji. Deset Jevreja proglašeno je za narodne heroje a njih 150 dobilo je Partizansku spomenicu 1941.

Maršal Tito i Moša Pijade

Pal Žamboki - Marija Čanadi

Saul BenAvram i njegov sin Hajm, nakon okupacije Beograda aprila 1941. godine, svakodnevno su odvođeni na prinudni rad. Jednog dana nisu se vratili kući; stradali su u logoru na Banjici. Decembra 1941. Saulova supruga Ester dobila je poziv da se sa decom Rozom i Josefom javi Specijalnoj policiji za Jevreje. Kada su kretali put logora Judenlager Semilin - Staro sajmište, došao je da ih isprati njihov prijatelj Pal Žamboki. Ubedio je Ester da ostavi Rozu i Josefa kod njega. Ubrzo je bio potkazan Gestapou i morali su hitno da beže iz Beograda.

Rozu, koja je imala 12 godina, odveo je kod bratove kćerke Mariške Čanadi u Novi Kneževac. Porodica Čanadi brinula se o Rozi do kraja rata.

Pal je sa desetogodišnjim Josefom otišao u Kanjižu. Tamo ga je prijavio kao svog sina. U znak zahvalnosti prema svom spasiocu, Josef je posle rata zadržao prezime Žamboki.

Pal Žamboki i Marija-Mariška Čanadi
proglašeni su 1995. godine za
Pravednike među narodima

Protići - Bogićevići

İsak i Rena Papo i njihove dve kćerke Lea i Rahela živeli su u Raškoj. Čim su nemačke trupe 1941. ušle u Sandžak počelo je njihovo skrivanje po okolnim mestima. Porodica Simeona i Miroslave Protić nije se uplašila pretnji da će svi koji skrivaju Jevreje biti ubijeni. Više od šest meseci křili su porodicu Papo u zaseoku Protića, ispod samog vrha planine Željin. Kada je otkriveno gde se kriju, porodica Papo je novo utočište našla kod Mijajla i Milice Bogićević u selu Drenče, gde su i dočekali kraj rata.

**Miroslava i Simeon Protić,
Milica i Mijajlo Bogićević**
proglašeni su 2009. godine za
Pravednike među narodima

SRBIJA

Martina Levec

Izbegavši 27. jula 1942. godine hapšenje i teranje zemunskih Jevreja u logore u Jasenovac i Staru Gradišku, trojica Jevreja, braća Benko i Josip Beherano i Danilo Fogel, utočište su pronašli u kući Martine Levec.

Nisu mogli da veruju da su smešteni na tavan u vili sa dva stana u kojima su stanovala četiri nacistička visoka oficira, od kojih je jedan bio komandant zemunskog aerodroma.

Martinin brat je bio oteran na prinudni rad u Nemačku, a ona je morala da služi nemačke oficire. Ipak, to joj nije smetalo da čuva i sačuva trojicu Jevreja.

Benko je prvi napustio sklonište i sklonio se u Beograd sa lažnim dokumentima.

Danilo i Josip su posle tri meseca boravka kod Martine uspeali da se prebace do najbližeg partizanskog odreda.

Pri kraju rata je Martinina ilegalna delatnost otkrivena i ona je hitno prebačena u partizanske jedinice.

Ambasador Izraela u Beogradu Joram Šani uručuje medalju Martini Levec

Martina Levec, udata Marković
proglašena je 2000. godine za
Pavednicu među narodima

Antun Benčević - Mira Cvijović

U Sindelićevoj ulici broj 26a u Zemunu stanovao je Antun Braca Benčević sa majkom i bakom. Kod njih je za vreme školovanja stanovala Mira Cvijović, Antunova sestra od tetke.

Početakom jula 1942. godine aktivistkinja pokreta otpora Evica Frlog, koja je ubačena u ustašku policiju, obavestila je Miru Cvijović da se sprema veliko hapšenje Jevreja i teranje u logore Jasenovac i Staru Gradišku. Evica je uspela da ukrade propusnice sa nemačkim pečatom. Mira Cvijović, predratni član SKOJ-a odmah je pozvala aktiviste i podelila propusnice, koje je trebalo da odnesu određenim Jevrejima.

Braca je dobio jednu propusnicu. Ponudio je propusnicu porodici Belah. Porodica je odlučila da spase muškog potomka Pavla. Otac, majka i dve sestre odvedene su logor, odakle se niko nije vratio.

Antun je odveo Pavla u Nikolajevsku ulicu broj 5, u kuću Uglješić Mirjane, odakle se odlazilo u partizane. Kod Mirjane je Braca popunio propusnicu za Pavla na ime Hilko Hilić i preko pečata falsifikovao potpis šefa policije. Posle nekoliko dana boravka u Mirjaninoj kući Pavle je prebačen u partizane.

Antun Benčević i Mira Cvijović
proglašeni su 1994. godine za
Pavednike među narodima

Petar Jovanović

Eugen i Elza Hohberg sa kćerkom Mirjam i rođakom Adelom, pokušali su uz pomoć falsifikovanih dokumenata na ime Hadžić, da preko Kosova i Albanije stignu do Italije. Stigli su u Prizren, ali dalje nisu mogli.

Iznajmili su deo kuće porodice Jovanović. U skromnoj kući živeli su otac, majka i šestoro dece. Petar Jovanović, najstariji sin, brinuo se o izbeglicama. Ubrzo je Eugen potrošio pare koje je doneo sa sobom, ali Jovanovići ih nisu izbacili na ulicu. Postali su deo porodice Jovanović.

Petar Jovanović
proглаšen je 1993. godine
za Pravednika među
narodima

Početakom 1944. godine, neko je potkazio Jovanoviće da čuvaju jevrejsku porodicu i nemački vojnici su uhapsili Eugena, Elzu i Adelu. Mala Mirjam je sigurnost našla u naručju Petra. Petar je sutradan uhapšen. Nemački vojnici su sumnjali da je u kući ostalo jevrejsko dete. Petar je i pored teških batina tvrdio da je Mirjam Srpkinja. Presudile su njene plave oči. Jevrejka mora da ima crne oči, zaključili su nemački vojnici i pustili Petra da se vrati kući.

Marija Tomić

Marija Šanc živela je pre rata u Novom Sadu. Bila je udata za Ljubomira Tomića. Rođen kao Jevrejin, zbog problema prilikom sklapanja poslova, promenio je prezime Kon u Tomić. Ljubomir je imao mnogobrojnu familiju i prijatelje koji su živeli u Beogradu. Marija je rešila da im pomogne. Nemica po poreklu, uspela je da nagovori jednog nemačkog vojnog šofera da joj pomogne da prebaci grupu Jevreja iz Beograda u Novi Sad. Prvi put je bilo najteže. Nemački vozač je nastavio da prevozi Jevreje iz Beograda a Marija i Ljubomir su ih slali dalje u Budimpeštu.

Zbog svoje delatnosti krajem 1944. završila je u logoru Ravensbrik. Ljubomir se sa partizanima izborio za slobodu, a Marija se iz zarobljeništva vratila u Novi Sad.

Marija Tomić
proглаšena je 2009. godine za
Pravednicu među narodima

SRBIJA

Andrej Tumpej

Lazarista Andrej Tumpej, stigao je iz Slovenije u Beograd 1929. godine. Proglašen je za prvog župnika novoizgrađenog hrama posvećenom Svetom Ćirilu i Svetom Metodiju.

Slovenka Antonija Ograjenšek udala se krajem dvadesetih godina prošlog veka za Avrama Kalefa. Antonija je prešla u jevrejsku veru. Ubrzo su se rodile dve kćerke, Matilda i Rahela.

Kada je postalo jasno da će svi Jevreji biti deportovani u logore, Antonija je potražila pomoć župnika Tumpeja. Sačuvala je svoju staru krštenicu iz koje se videlo da je Slovenka, ali dečija dokumenta nije smela nikom da pokaže. Andrej Tumpej je znao da su devojčice po ocu Jevrejke; bio je čovek velikog srca i izdao im je lažne krštenice. U kraju se jednog dana pročulo da je uhapšen. Tada se otkrilo da je župnik pomagao i drugim Jevrejima.

Posle više meseci provedenih u gestapovskom zatvoru Andrej Tumpej je oslobođen.

Andrej Tumpej

proglašen je 2001. godine za Pravednika među narodima

Ljubica i Jelenko Stamenković

Jelenko Stamenković, pisar iz sela Sesalac kod Soko Banje, pronašao je posle sloma Jugoslovenske vojske aprila 1941. godine, rezervnog poručnika Majera Kalderona kako luta šumom. Kalderon je pobjegao iz kolone vojnih zarobljenika koja je upućena u logore u Nemačkoj. Jelenko ga je odveo svojoj kući u kojoj su živeli njegovi roditelji, supruga Ljubica i njihovo dvoje dece, Vukosava i Vidosava. Majer je i sam imao suprugu i dvoje dece. Vučen brigom za porodicu, vratio se avgusta 1941. godine u Beograd. Morao je da se prijavi na prinudan rad i odmah je odveden u logor Topovske šupe, odakle je ubrzo odveden na streljanje. Jelenko Stamenković je saznao za zlu sudbinu novog prijatelja i odveo njegovu suprugu Ester i decu Mirjam i Josifa u Sesalac, gde su ih čuvali do kraja rata.

Ljubica i Jelenko Stamenković

proglašeni su 2005. godine za Pravednike među narodima

Kneževići - Bondžići - Zdravkovići

Ladislav i Julija Dajč završili su 1937. godine studije medicine. Dobili su 1939. godine nameštenje u gradiću Aleksandrovac, u Župskom okrugu. U junu 1941. okupaciona vlast im daje ot-kaze i bivaju izbačeni iz kuće. Na planini Željini, u istom kraju, nalazila se grupa oficira kraljevske vojske. Ubedili su Ladislava da bi najbolje bilo da im se pridruži, jer mu je stalno ugrožen život, a njima je bio potreban lekar. O supruzi Juliji od tada brigu preuzima Borivoje Bondžić. Selio ju je na mnogo mesta. Zimu je provela u zaseoku Boturića kod Predraga Zdravkovića. U kući Slobodana i Milenije Kneževića, koji su živeli u Latkovcu, Julija je 1943. godine rodila sina Ilana. Sve vreme rata meštani okolnih sela su učestvovali u sakrivanju i spasavanju porodice Dajč - na kraju su u tome i uspeli.

Grozdana i Borivoje Bondžić, Milenija i Slobodan Knežević, Stana i Predrag Zdravković
proglašeni su 1980. godine za Pravednike među narodima

Hajrija Imeri Mihaljić

Kosovska Mitrovica bila je pod okupacijom Wermaha. Jevrejka Bukica, rodila je kćerku, kojoj su tepali Stela. Bežeći ispred progona, otac Blagoje i Bukica otišli su u partizane, a Stelu ostavili kod bake Ester. Ubrzo su okupatori zatvorili sve Jevreje, spremajući transport za logor smrti na Sajmištu u Beogradu. Hajrija je pomagala baki Ester u kući. Kada je čula da su zatvoreni, otišla je sa svojom decom u logor i pored svih stražara preuzela od bake Stelu. Kada je rat završen u jednoj svađi, komšija je prijavio policiji da je kod Hajrije jevrejsko dete. Hajrija nije mogla da se pomiri da je izgubila dete, koje je prihvatila kao svoje. Stigla je u Beograd, gde je Stela smeštena u dom za ratnu siročad. Hajrija nije znala da je Bukica preživela rat. Igrom slučaja bila je raspoređena na rad baš u taj dom. Tako su se majka i kćerka ponovo našle zajedno.

Stela Ester

Hajrija Imeri Mihaljić
proglašena je 1991. godine za
Pravednicu među narodima

HRVATSKA

Ivica Vranetić

Kada je 1943. kapitulirala Italija, pre nego što su Nemci okupirali teritorije poražene Italije, za kratko vreme vlast su preuzeli partizani. To vreme je iskorišćeno da se prebace Židovi sa ostrva na kojima su se nalazili italijanski logori na kopno. Mladi ljudi su obukli partizanske uniforme, a decu i starije trebalo je što pre zbrinuti po selima oko Otočca i Topuskog. Jedan od onih koji su se najviše angažovali bio je Ivica Vranetić. On je prvo Ernu Montilju sa bebom, njenom sestrom i starom majkom smestio u svoju kuću. Ivica je neumorno pomagao izbeglim Židovima, često ih je spasavao u poslednji čas pred naletom nemačke vojske. Pored toga, Ivica se zaljubio u Ernu, čiji je muž stradao u Jasenovcu. Kada se Erna odlučila da se uda za Ivicu, pobunila se njena majka i Erna se posle rata udala za Židova iz Sarajeva. Nakon odlaska u Izrael, rodila je još dvoje dece, a kad su deca odrasla, rastala se od muža i posle 20 godina udala se za Ivicu.

Ivica Vranetić
proглаšen je 1970. godine za
Pravednika među narodima

Jakša Kalogjera

Kada je počeo Drugi svetski rat, Ing. Jakša Kalogjera, potomak stare plemićke porodice, našao se na udaru antisemitskih zakona, iako nije bio ni Židov. Naime, posećivao je jednu rođaku, koja je stanovala kod Židovke Nade Eisler u Garešnici. Nada je pripadala pokretu otpora i uskoro je cela grupa otkrivena i uhvaćena. Svi koji su bili u vezi sa Nadom Eisler zatvoreni su, a među njima i Jakša. Jakša je poslat u Jasenovac, a Nada i njena drugarica iz grupe su streljani. Jakšin brat Marko, priznati međunarodni odvjetnik, uspeo je da Jakšu spase sigurne smrti.

Po izlasku iz Jasenovca Jakša se vratio u Zagreb. U Zagrebu je živela njegova prijateljica, Židovka, Lili Moravetz, udata za Židova Handlera. Krug oko Židova se sve više zatvarao, Lili se rastala od muža i sa propusnicom, koju je nabavio Jakša, otputovala u Split. U Splitu je brigu o Lili preuzela Jakšina sestra Ivica. Tu se Lili udala za Hrvata i tako dočekala kraj rata.

Jakša Kalogjera
proглаšen je 2001. godine za
Pravednika među narodima

PUTUJUĆA IZLOŽBA O DOBRIM LJUDIMA

HRVATSKA

Rudi Roter

Pre početka Drugog svjetskog rata Rudi Roter radio je kao novinar u Sarajevu. Imao je veliki broj prijatelja i među Židovima. Kada su Nemci 1941. stigli u Sarajevo, shvatio je šta će se uskoro dogoditi sa Židovima i nagovorio je prijatelja Abo Koena da se sa porodicom skloni u Potomje, na poluotoku Pelješcu. Abo je prihvatio predlog i uskoro su se svi zajedno našli u Potomju, Roterovom rodnom mjestu. Roter, veoma cenjen u mestu, održao je sastanak sa meštanima i tražio od njih da sačuvaju od neprijatelja porodicu Koen, što su oni rado učinili. Međutim, situacija se pogoršala i uskoro više nisu mogli da se kriju u Potomju, pa su se sklonili u Trpanj, a odatle je porodica Koen prešla na slobodnu teritoriju i priključila se partizanima. Abo je radio u ZAVNOH-u u odjelu za informacije, poginuo je 1944. Supruga Lota i kćerka Mira preživjele su rat.

Rudi Roter (levo)

Rudi Roter
proglašen je 2004. godine za
Pravednika među narodima

Čedomir i Branko Bauer

Čedomir Bauer

Branko Bauer

Kada je 1941. u Zagrebu počeo progon Židova, Ljerka Freiberger nosila je prezime svog prvog muža Mikac. I pored toga, na insistiranje svog oca, Ljerka je promjenila vjeru, nadajući se da su time svi problemi riješeni. Ali, nije bilo tako, ustaše nisu priznavale dokumenta izdata poslije 20. travnja 1941. godine. Ljerka je radila u poduzeću Unitas, gde se sprijateljila sa kolegicom Idom Obradović, kod koje je ubrzo morala da potraži smještaj. Da ne bi dodatno ugrozila porodicu Obradović, čije prezime je upućivalo na srpsko porijeklo, preselila se u kuću Čedomira Bauera. U kući su živjele još dvije Židovske porodice, koje su jednog dana odvedene u nepoznatom pravcu. Ljerka je priznala Čedomiru i njegovom sinu Branku, koji je bio povezan sa pokretom otpora, da je Židovka. Oni su to već znali i rekli joj da se ne brine, ali je Ljerka posle jednog incidenta sa ustašama ponovo potražila utočište kod Ide i njene sestre Olge i tu je ostala do kraja rata

Ljerka Freiberger

Čedomir i Branko Bauer
proglašeni su 1992. godine za Pravednike među narodima

HRVATSKA

Žarko i Boris Dolinar

Boris i Žarko

Ovenčan slavom osvajanjem trećeg mesta na Svet-skom prvenstvu u stolnom tenisu održanom 1939. u Kairu, Žarko Dolinar, iako veoma mlad, po povratku u Zagreb se posvetio trenerskom poslu. Učio je i trenirao mlade u stolnoteniskim klubovima, koji su zahvaljujući njemu, postali veoma popularni. Tako je stigao i do židovskog kluba Makabi, gde je stekao puno prijatelja. Dolaskom Nemaca, sve se preko noći preokrenulo, počeo je progon Židova. Žarko je bio toliko popularan da je lako stigao do redarstva gde je dobijao propusnice za svoje prijatelje. Uskoro se pročulo da on može da pomogne, ali i pored velikog broja propusnica iz redarstva nije mogao da ih obezbedi dovoljno. Tada je sa bratom Borisom, u podrumu njihove kuće u Primorskoj 4, počeo da falsifikuje dokumenta, kojima je snabdevaao progonjene Židove. Mnogi su spaseni zahvaljujući braći Dolinar.

Žarko Dolinar,
(novija fotografija)

Žarko i Boris Dolinar
proglašeni su 1993. godine za
Pravednike među narodima

Gina i Tihomil Beritić

Kada su otvorili paket, koji je jedan čovek doneo u Židovsku općinu Zagreb, spustio na sto, okrenuo se i otišao, prisutni su ostali bez daha: u paketu se nalazila beba. Na cedulji su bili zapisani lični podaci: Dina Blucher rođena 1940. godine, obavestiti Blanku Furst ili familiju Gerber. Blanka Furst je preuzela bebu, koju su ustaše zajedno sa njenom majkom i bakom odvele u logor Loborgrad, koje su odatle sproveli u Aušvic. Dinin otac, Dragutin, oteran je u Jasenovac, odakle se nije vratio. Ostala je tajna kako je dete dospelo u Zagreb, ali bez obzira na to Blanka Furst nije mogla dugo da zadrži dete, jer je i sama bila pod prismotrom ustaša. Preporučili su joj ženu, koja je za pare čuvala decu. Blanka je otišla u partizane i zamolila svoju prijateljicu Ginu Beritić da obide malu Dinu. Gina je našla potpuno zapušteno dete, sva je bila u krastama, a odeću je žena, koja ju je čuvala, prodala. Gina je zamoli da joj dozvoje da malo prošeteta Dinu, a kada je izašla iz njihove kuće, više se nije vratila. Gina i njen muž Tihomil sačuvali su malu Dinu do kraja rata. Nakon rata, kada se Blanka Furst vratila u Zagreb, usvojila je Dinu.

Dina i Gina

Gina i Tihomil Beritić
proglašeni su 1994. godine za
Pravednike među narodima

Anka Crndić

Anka Crndić

Administrativne poslove u odvjetničkoj kancelariji Rikarda Steinera u Koprivnici, obavljala je Anka Crndić. Rikard je bio oženjen Silvijom, sa kojom je imao dva sina, Smiljana i Marijana. U blizini Koprivnice otvoren je prvi veliki ustaški koncentracijski logor u kome je početkom srpnja 1941. godine zatočena židovska porodica Steiner. Rikard je prebačen u Jasenovac, gde je ubijen. Silvija je sa decom prebačena u Loborgrad. U logoru je izbio tifus i obolele su slali u bolnicu u Zagreb. Dečake su uspeli izvesti iz bolnice i sakriti kod jedne zagrebačke obitelji.

Anka je smislila plan kako da spase Silviju. Pošto je za prevoz tifusara, na putu za bolnicu, bila obavezna pratnja Anka je rekla Silviji da se prijavi. Kada je kamion prolazio pored reke, vozač koga je Anka potplatila, usporio je, Silvija je skočila u reku, gde je na drugoj obali čekala Anka. Uskoro je Silvija sa decom stigla na Sušak, a odatle u Trst, gde su dočekali kraj rata.

Silvia Steiner

Anka Crndić

proglašena je 2005. godine za
Pravednicu među narodima

Agata Jaga Gjerek

Agata Gjerek, koju su svi zvali Jaga, bistra seljančica iz Banskog Kovačevca, nedaleko od Karlovca, još 1932. godine počela je da radi u kući poznatog karlovačkog intelektualca Ive Goldsteina. Ivo i Lea Goldstein imali su dva sina, Slavka i Danka. Još pre rata, Jaga je slutila šta će se desiti sa Židovima i predložila je Ivi da se sa porodicom skloni u njeno selo, kod njenog brata, dok se ne vidi šta će biti. Dok su se Goldsteinovi, zajedno sa Jagom, predomišljali kada bi trebalo da se sklope u selo, na vrata su zakucale ustaše i odvele Ivu Goldsteina u zatvor. Posle izvesnog vremena odveden je na Velebit, u logor Jadovno, gde mu se gubi svaki trag.

Nije prošlo puno vremena i ustaše su ponovo došle u kuću Goldsteinovih, tražili su Leu i Jagu. Njih dve su odvedene u zatvor, a deca su ostala sama kod kuće. Prijatelji i rodbina su priskočili u pomoć i zbrinuli decu. Iz zatvora je prvo oslobođena Jaga i vraćena u selo. Ubrzo je i Slavko bio tamo. Danko se za to vreme nalazio kod dede u Tuzli. Kada je Lea puštena iz zatvora, otputovala je za Kraljevicu, koja je bila pod italijanskom okupacijom. Uskoro je uspela da dovede sinove k sebi i sa njima zajedno otišla u partizane, gde su dočekali kraj rata.

Agata Jaga Gjerek

proglašena je 2000. godine za
Pravednicu među narodima

BOSNA I HERCEGOVINA

Moriset i Midhat Begić

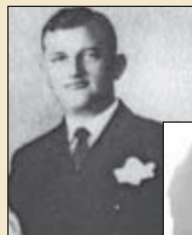
Midhat Begić, rodnom iz Koraja kod Brčkog, za vreme doktorskih studija u Parizu zaljubio se u Parižanku Moriset Silero. Venčali su se i 1939. godine se vratili u Sarajevo. Imali su dvoje dece; Midhata i Selmu. Stanovali su pored porodice Jude Leona Papa, koja je takođe imala dvoje dece, Zlatu i Buenu – Kaću. Midhat je na početku rata 1941. regrutovan u hrvatsku vojsku. Istovremeno se povezao sa pokretom otpora. Juda Leon Papo početkom 1942. godine odveden je u Jasenovac i nikada se nije vratio. Georgina Papo i Moriset Begić su se za to vreme međusobno pomagale. Georgina je stariju ćerku Buenu smestila u Kloster kod časnih sestara. Da bi Georgina mogla da radi Moriset je povremeno čuvala njenu bebu. Georgina se iznenada razbolela. Jevrejima je u to vreme već bilo zabranjeno da se leče u državnim bolnicama. Na intervenciju Midhata ipak je primljena na lečenje. U teškom stanju, svesna da će umreti, Georgina je na smrti molila Moriset da se brine o Zlati. Porodica Begić prihvatila je Zlatu kao rođeno dete. Posle rata zvanično su usvojili Zlatu i preselili se u Francusku.

Moriset i Midhat Begić
proglašeni su 1991. godine za
Pravednike među narodima

Ljubo Blagojević i Bogoljub Stevanović

Uoči Drugog svetskog rata Aron Hajon sa suprugom Sofijom i četvoro dece preselio se iz Zvornika u Beograd. U Beogradu je vodio kafanu „Složna braća“. Prvi na udaru nemačkih okupacionih vlasti bili su Jevreji. Aronovi sinovi Emil i Isidor pogubljeni su u odmazdi januara 1942. kod Šapca. Shvativši da će uskoro i oni biti odvedeni pokušavao je na sve moguće načine da se skloni iz Beograda. Jedini način bio je da dobije bosanske izbegličke legitimacije. Morao je da nađe nekog Bosanca koji bi potvrdio njegov lažni identitet. Aronova ćerka Matilda setila se školske prijateljice iz Zvornika, koja se takođe sa porodicom pre rata preselila u Beograd. Otac prijateljice, Bogoljub Stevanović, bio je spreman da svedoči u policijskoj upravi da su oni izbeglice iz Bosne. Zajedno sa prijateljem Ljubom Blagojevićem, takođe iz Zvornika, svedočili su u kancelariji za izbeglice da poznaju Acu Markovića. Aron, supruga Sofija i ćerke Juliana i Matilda, dobili su potrebne papire na prezime Marković i preselili su se u Niš, gde su i dočekali kraj rata.

Lj. Blagojević

B. Stevanović

Ljubo Blagojević i Bogoljub Stevanović
proglašeni su 1998. godine za
Pravednike među narodima

Mustafa, Zeineba, Izet i Bahrija Hardaga

Izet Hardaga

Bahrija Hardaga

Zeineba Hardaga

Zeineba i Mustafa, Bahrija i Izet Hardaga bili su starosedeci Sarajeva. U njihovom dvorištu izgradio je Jozef Kabiljo fabriku cevi, koja je uskoro bila najveća u Jugoslaviji. Prijateljstvo stvarano godinama stavljeno je na najtežu probu nakon bombardovanja Sarajeva aprila 1941. Zeineba je odmah potražila porodicu Kabiljo da vidi šta se sa njima desilo. Kuća Kabiljovih bila je srušena. Odvela je celu porodicu, Jozefa, Rivku i decu Benjamina i Tovu svojoj kući. Njihova kuća se nalazila preko puta jedne od ispostava Gestapoa. Jozef, svestan koliko opasnosti je izložena porodica Hardaga, uspeva da Rivku i decu pošalje u Mostar. Jozef je uhvaćen i odveden u radni logor u Sarajevu. Uspeva da pobjegne i ponovo je utočište našao kod porodice Hardaga. Uz njihovu pomoć, posle dva meseca, pridružio se porodici na italijanskoj okupacionoj zoni. Posle Drugog svetskog rata porodica Kabiljo se iselila u Izrael. Neresetne 1994. godine, kada je Bosnom besneo građanski rat, na poziv vlade Izraela, otišla je porodica Hardaga u novi život. Porodica Kabiljo bila im je važan oslonac u Izraelu. Zeineba je posle godinu dana umrla. Njena ćerka Aida Pećanac prešla je u jevrejsku veru. Aida, danas Sara Pećanac, radi kao jedan od direktora u muzeju Jad Vašem.

Zeineba Hardaga i Rivka Kabiljo, Sarajevo 1941.

Mustafa, Zeineba, Izet i Bahrija Hardaga
proглаšeni su 1984. godine za
Pravednike među narodima

Vid i Anto Milošević

Anto

Vid

Braća Vid i Anto Milošević su živeli u Sarajevu, gde su imali čilimarsku radnju u centru grada. Pored njih čilimarsku radnju imao je i Leon Altarac. Bili su dobri prijatelji. Uredbom novih okupacionih vlasti sve jevrejske radnje bile su zatvorene. Braća Milošević ponudili su Leonu da pređe kod njih da radi. Uskoro je njihova radnja postala utočište za mnoge Jevreje. To su doznale ustaše i upozorili ih da je zabranjeno zapošljavati Jevreje. Braća Milošević se nisu obazirala na preteča upozorenja. U novembru 1942. godine ustaše su upale u radnju i uhapsili braću Milošević, a zajedno sa njima i sve Jevreje koji su se tamo skrivali. Kao meru policijske odmazde, zbog odbijanja da u pritvoru pljuje po svojim prijateljima Jevrejima, Vida su zajedno sa bratom i Jevrejima koje su skrivali poslali u logor Jasenovac. Posle 13 meseci provedenih u Jasenovcu u čast Nove godine, pušteni su 31. decembra 1943. godine. Nažalost za Leona nije bilo spasa.

Vid i Anto Milošević
proглаšeni su 1992. godine za Pravednike među narodima

BOSNA I HERCEGOVINA

Serveta i Derviš Korkut

Sarajevska Hagada

Ulazak nemačke vojske u Sarajevo, aprila 1941. godine, pratila je „Einsatzstab Rosenberg“, organizacija za plenidbu kulturnog i umetničkog blaga Jevreja. Prilikom jedne posete Zemaljskom Muzeju tražili su od dr Joze Petrovića, direktora muzeja, da im preda čuvenu Sarajevsku Hagadu iz 14 stoleća. Umesto da je preda, on im je odgovorio da su je pre njih odneli nemački vojnici. Poverovali su mu. Nakon te posete dr Petrović je zadužio kustosa Muzeja Derviša Korkuta da sakrije Hagadu na sigurno mesto. Donkica Papo, partizanka, bila

je prinuđena da se vrati u Sarajevo. Tražeći sigurno skrovište, obratila se prijatelju koji je radio sa njenim ocem u Zemaljskom Muzeju. Na njegovu molbu Derviš Korkut odveo je Donkicu svojoj kući. Supruga Serveta obukla je Donkicu u tradicionalnu muslimansku nošnju i predstavila je komšijama kao muslimanku. Posle pet meseci, uz pomoć Korkutovih, prebacila se kod familije u drugi grad. Ubrzo se ponovo pridružila partizanima. Zahvaljujući Dervišu Korkutu pored Donkice spasena je i Hagada, koja je ponovo ugledala svetlost dana nakon oslobođenja.

Serveta i Derviš Korkut
proglašeni su 1994. godine za
Pravednike među narodima

Josip i Rozika Eberhardt

Josip Eberhardt i njegova supruga Rozika radili su u fabrici svile i vune u Sarajevu. Vlasnik fabrike bio je Jevrejin Leon Kabiljo. Aprila 1941. kada su Nemci stigli u Srajevo, tražili su od Josipa da obuče njihovu uniformu, imajući u vidu da je bio nemačkog porekla. Po savetu Leona, da ne bi stradao, prihvatio je ponudu i uskoro je bio postavljen za prevodioca u Gestapou. Početkom septembra 1941. Josip je odveo Leona, njegovu suprugu i dvoje dece, svojoj kući, jer je doznao da će svi biti uhapšeni. Kod njega su se skrivali dva meseca. Obezbedio im je lažne isprave sa kojima su se prebacili na italijansku okupacionu teritoriju. Prvo su boravili u Splitu, kuda im je preko Knina Josip slao pakete i novac. Odlaze potom u Dubrovnik, pa ih interniraju u Kupare da bi na kraju bili prebačeni u logor na Rabu. Posle kapitulacije Italije prelaze na slobodnu teritoriju pod kontrolom Titovih partizana. Vratili su se u Sarajevo početkom maja 1945. i saznali da je Josip zatvoren i da čeka suđenje. Leon je odmah otišao da svedoči u njegovu korist. Zahvaljujući i svedočenju mnogih Srba sa Romanije Josip je oslobođen i pušten na slobodu.

Josip i Rozika Eberhardt
proglašeni su 1995. godine za
Pravednike među narodima

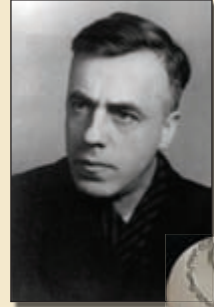

PUTUJUĆA IZLOŽBA O DOBRIM LJUDIMA

SLOVENIJA

Uroš Žun

Recha Freier, osnivač Youth Aliyah u Nemačkoj, organizovala je prebacivanje grupe od 16 jevrejskih devojaka iz Nemačke i Austrije u Jugoslaviju. Žun Uroš je januara 1941. godine bio komesar pogranične policije u Mariboru. Vodiči koji su imali zadatak da prokrijumčare devojke su se na pojavu pogranične policije razbežali, a devojke su odvedene do komesara Žuna. Shvatajući da bi ih osudio na sigurnu smrt ako ih vrati preko granice, Žun je pozvao lokalnu jevrejsku zajednicu koja je privremeno smestila devojke u obližnji hotel. Usprotivio se jasnim uputima vlasti da se ne dozvoli ulazak jevrejskim izbeglicama u Jugoslaviju. Uz pomoć javnosti, koja je stala na njegovu stranu, Žun je uspeo da ubedi Vladu u Beogradu u ispravnost svoje odluke. Posle dve nedelje poslao je grupu u izbeglički kamp u Krško. Velika grupa izbeglica iz Krškog prebacila se potom u italijansku zonu u Lesno Brdo, pored Ljubljane. Posle godinu dana, grupa je otišla u Italiju u Nonantola. Po kapitulaciji Italije 1943. ponovo su morali da beže. Ovog puta uspeji su da se prebace u Švajcarsku gde su i dočekali kraj rata. Uroš Žun se po okupaciji Jugoslavije pridružio partizanskom pokretu i dočekaao sa njima oslobođenje.

Uroš Žun
proglašen je 1987. godine za
Pravednika među narodima

Zora Pičulin

Zora Pičulin pred rat je radila u Skopju kao dadilja u porodici Gatenjo. Brinula se o njihovom sinu Shaulu. Marta 1943. Bugarske okupacione snage zatvorile su sve Jevreje u skladište duvana „Monopol“ u Skopju. Mali Shaul se ozbiljno razboleo i majka je dobila specijalnu dozvolu da ga odvede u bolnicu. Zora je prihvatila da se brine o bebi. Iste noći Zora je odvela Shaula iz bolnice. Neko vreme se skrivala u manastiru u Skopju, ali je zbog straha da ih ne otkriju napustila manastir i skrivanje nastavila u brdima Skopske Crne Gore. Lutajući po šumi došla je do manastira Letnica, tridesetak kilometara udaljenog od Skopja. Ponudila se da u zamenu za skrovište kuva i čisti za manastirsko osoblje. U manastiru je provela sa Shaulom dve godine. Posle oslobođenja saznala je da su roditelji, tada petogodišnjeg Shaula, stradali u Treblinku. Zatražila je da usvoji malog Shaula. Međutim dozvolu za usvojenje dobili su bliski rođaci Shaula, Ester Biti i njen muž Hananya. Sve je to teško palo malom Shaulu koji je poznavao samo Zoru i koju je zvao „Mama“. Da bi olakšali Shaulu privikavanje na novu porodicu Zora je živela sa njima. Porodica Biti se 1948. iselila za Izrael. Mali Shaul nikada nije zaboravio svoju „Mamu“.

Zora Pičulin
proglašena je 1975. godine za
Pravednicu među narodima

MAKEDONIJA

Aleksandar i Blaga Todorov

Aharon Behar i njegova supruga Rebeka živeli su u Skopju. Uoči Drugog svetskog rata Aharon je bio predstavnik nemačkog Siemens-a. Za partnera u poslu primio je svog dobrog prijatelja Aleksandra – Caneta Todorova. Kada se 1939. godine rodila Beti ojačalo je prijateljstvo dve porodice. Kapitulacijom Kraljevine Jugoslavije, Makedonija i deo Srbije pripali su kao ratni plen Bugarskoj. Bugarske okupacione vlasti u početku nisu značajno proganjali Jevreje ali je Cane krajem 1942. godine procenio da je vreme da se njegovi prijatelji sklone na sigurniju teritoriju. Uspeo je da obezbedi

Aleksandar i Blaga Todorov sa sinom i Beti Ezuri

lažna dokumenta za Aharona i Rebeku, sa kojima su trebali da se sklone u Albaniju. Beti je ostala kod Aleksandra i njegove supruge Blage, koju je Beti doživljavala kao drugu majku. Aharon, sumnjajući da će sa lažnim dokumentima stići do Albanije, odlučio je da se vrate u Skopje. Umesto da budu na sigurnom, u Albaniji, zatvoreni su marta 1943. u privremeni logor za Jevreje „Monopol“ u Skopju. Uvereni da ih šalju na prisilan rad u Nemačkoj tražili su da im se vrati kćerka. Videći da je Beti jako uznemirena ipak su odlučili da oстане kod Todorovih. Aharon i Rebeka deportovani su sa ostalim zatvorenicima u logor Treblinka, odakle se niko nije vratio.

Cane Todorov, Aharon

Kada je napunila 12 godina do Beti su stigle priče o njenom poreklu. Otišla je u Jevrejsku zajednicu i tamo saznala sve o sebi i roditeljima. U očevoj zaostavštini našla je pisanu poruku: „Bijervenita - Beti Behar ostaje sa Aleksandrom Todorovom dok se mi ne vratimo. Potpis: Aharon Behar“. Beti Behar se 1952. godine iselila u Izrael.

Aleksandar i Blaga Todorov
proglašeni su 1980. godine za
Pravednike među narodima

Vaska i Boris Altiparmak

Sve do marta 1943. godine Jevreji iz Makedonije bili su pošteđeni slanja u koncentracione logore. Međutim, Nemačka je izvršila pritisak na Bugarsku da sve Jevreje sa okupiranih područja Jugoslavije deportuje u koncentracioni kamp Treblinka, u Poljskoj. Takozvana „Velika racija“ započeta je 11. marta 1943. godine. Kuća porodice Altiparmak bila je centru Bitole. Bežeći ispred potere, Solomon (Mo) Sadikarijo zakucao je na njihova vrata. Boris Altiparmak i njegova supruga Vaska bili su članovi pokreta otpora Makedonije. Iako su već tada u kući skrivali dvojicu Jevreja, svesni opasnosti kojoj se izlažu, bez mnogo premišljanja pružili su utočište i Solomonu. Posle pola sata na vratima pojavio se i njegov mlađi brat Sami. I on je ostao kod njih. Boris je za to vreme pokušavao da uspostavi prekinute veze sa saborcima iz pokreta otpora. U narednih nekoliko dana sve ih je prebacio u partizanske jedinice.

Boris i Vaska Altiparmak sa sinom

Vaska i Boris Altiparmak
proglašeni su 1989. godine za
Pravednike među narodima

Petar Zanković

Kada je 1941. kapitulirala Jugoslavija Milan Rihter je sa porodicom potražio utočište kod prijatelja u Sutomoru. U kući Zankovića našla se i njihova prijateljica, takođe iz Beograda, Eliza Piliš sa sinom. Kada su Italijani okupirali Crnu Goru napustili su Zankovićevu kuću i prešli u hotel u Petrovcu na moru. Tamo su uhapšeni i internirani u logor Klos u Albaniji. Na Petrovu intervenciju, porodični prijatelj, nadbiskup u Baru, izbavio je Rihterove iz logora. Rihterovi su ponovo bili kod Zankovića, primljeni kao članovi porodice. Italija je kapitulirala 1943. stigli su Nemci i posle potrage za Jevrejima, porodica Rihter je 1944. otkrivena u jednom selu odakle je poslata u logor Bergen – Belzen. Nakon oslobođenja, na putu za Beograd, Milan, iscrpljen od tifusa, preminuo je u Budimpešti. Njegova supruga Adela i troje dece vratili su se kući.

Petar Zanković

Milan Rihter

Petar Zanković
proglašen je 2006. godine za
Pravednika među narodima

SRBIJA - KOSOVO I METOHIJA

Arslan Reznici

Arslan Reznici
proglašen je 2006. godine za
Pravednika među narodima

Još pre početka Drugog svetskog rata, kada je počeo progon Jevreja u Evropi, u kuću Arslana Reznicija u Dečanima prvo su se sklonile tri jevrejske porodice, a posle kapitulacije Jugoslavije pridružio im se i dr Haim Abravanel iz Skopja. Naime, doktor Haim je bio mobilisan kada je napadnuta Kraljevina Jugoslavija i uskoro je cela njegova jedinica bila zarobljena, sledio im je dugačak put u Nemačku. Jevreji iz Arslanove kuće obavestili su Arslana da je dr Haim zarobljen. Arslan je imao bolesnu decu od tifusa; pogrešno su lečeni i troje dece je već umrlo kada je Arslan potražio dr Haima. Dr Haim prvo nije hteo da pobegne od fašista i skloni se kod Arslana. Na kraju je pristao, izlečio je bolesnu decu, a spasao se od zarobljenništva. Za vreme boravka kod Arslana dr Haim je lečio meštane od raznih bolesti, ali nije hteo da uzme novac. Za uzvrat Fatima, Arslanova žena i Arslan brinuli su o doktoru sve dok se nije vratio u sigurnost svojoj kući u Skopje. Kroz Arslanovu kuću, na putu za Albaniju i Italiju, prošlo je puno Jevreja, za čiju bezbednost je garantovao Arslan. Ko god je izašao iz Arslanove kuće stigao je živ na odredište.

Pravednici

Izraelski parlament Kneset, osnovao je 1953. godine "Jad Vašem", muzej sećanja na žrtve Holokausta. Deset godina kasnije ustanovljena je "Komisija za proglašenje Pravednika među narodima". Ta priznanja, u vidu medalje i povelje, svedoče o hrabrom činu osoba, isključivo nejevreja, koji su tokom Drugog svetskog rata reskrali svoje živote i živote svojih bližnjih, kako bi spasavali često njima nepoznate osobe jevrejskog porekla.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

341.485(=416.11)(497.1)"1941/1945"
341.322.5(=416.11)(497.1)"1941/1945"
94(497.1)"1941/1945"

HOLOKAUST u Jugoslaviji / [urednik Nenad
Fogel ; prevod na engleski Olivera Polajnar].
- Beograd : Jevrejska opština Zemun, 2013
(Kragujevac : Grafostil). - 35, 35 str. :
ilustr. ; 24 cm

Tekst uporedo na srp. i engl. jeziku. - Na
nasl. str. prištampanog engl. prevoda:
Holocaust in Yugoslavia. - Str. 7: Uvod /
Nenad i Milan Fogel. - Spisak pravednika po
republikama Jugoslavije: str. 32-33. -
Jevreji narodni heroji Jugoslavije: str. 34.
- Rečnik manje poznatih reči: str. 35. -
Sadrži i: Katalog postavke panoa "Putujuća
izložba o dobrim ljudima"

ISBN 978-86-88297-09-7

a) Холокауст - Југославија - 1941-1945 b)
Јевреји - Прогони - Југославија - 1941-1945
c) Југославија - 1941-1945
COBISS.SR-ID 200913932